АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(*Методик мәгаләләр мәчмуәси*)

1

«АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1975

Scanned with ACE Scanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 1 (85)

„Азәрбајчан мәктәби"
журналына әлавә

БАКЫ—1975

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1975.

Библиотека
РНПБ №

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРИЧАТ

I. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

А. Абдуллајев. 8-чи синифдә «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинин өјрәдилмәсинә даир гејдләр . . .

Сәјјад Әһмәдов. Грамматик гајдалары шакирдләрин мәнимсәмәләри үчүн әјләнчәли дил материаллары вә онлардан истифадә . . . .

Тәјјар Чәфәров. Шакирдләрин рабитәли нитгинин техники васитәләрлә инкишаф етдирилмәси јоллары . . . .

Клара Рзајева. Сөзүн чохмә'налылығынын тәдрисинә даир

Һәсәнаға Мирзәјев. IV синифдә фонетиканын тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләрин ислаһ едилмәси тәчрүбәсиндән . . . .

Исмајыл Зәрбәлијев. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» әсәриндә дил хүсусијјәтләри . . . .

Мурғуз Тағыјев. Комментарили чалышмалар вә комментарили јазыларын апарылмасына даир . . . . .

Али вә педагожи мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси

Солмаз Һүсејнова. Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә лүғәт үзрә апарылачаг ишин илкин шәртләри . . .

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Дурсун Мәммәдов. Әдәби әсәрләрин тәһлили просесиндә композисија вә сүжетин өјрәдилмәси . . . . . .

Аллаһверди Еминов. Бәдии образ анлајышынын өјрәдилмәси һаггында . . . .

Чамал Әһмәдов. С. Вурғун ше'рләринин тәдрисинә даир .

Солтан Әлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығына диггәти артырмалы . . . . .

Мәһәммәд Әһмәдов. Сәмәд Вурғун әдәбијјатда сәнәт вә сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында . . . .

М. И. Һәкимов. «Короғлу» дастанынын топланмасы, нәшри вә тәдгиги . . . .

Шамхәлил Мәммәдов. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун тәдриси . . . .

---

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

8-чи СИНИФДӘ «ДИЛ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ» БӨЛМӘСИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР ГЕЈДЛӘР

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

8-чи синфин јени програмына «Дил һаггында үмуми мә'лумат» адлы мүһүм бир мөвзу дахил едилмишдир. Бу бөлмә бөјүк тә'лим-тәрбијә әһәмијјәтинә маликдир.

Програмын тәләбинә көрә һәмин бөлмәни кечәркән: 1) дилин ичтимаи һәјатдакы ролу, 2) дилин даима инкишафда олмасы, 3) Совет дөврүндә Азәрбајчан дилинин инкишафы, 4) Азәрбајчан әдәби дили вә диалектләр, 5) дилин вә јазынын мәншәји һаггында үмуми анлајыш, 6) Азәрбајчан әлифбасынын тарихи һаггында гыса мә'лумат верилмәлидир.

Мүәллим, һәр шејдән әввәл, дилин нә олдуғуну, онун инсан һәјатында ојнадығы ролу шакирдләрә изаһ етмәлидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, дил инсанларын һәјатында чох мүһүм вә мүхтәлиф нөвлү ичтимаи вәзифәләр дашыјыр. Чүнки «Дил практик реал шүур олмаг е'тибары илә бизим фикримизи чәмијјәтин башга үзвләринә анлатмаға хидмәт едән ичтимаи бир һадисә вә васитәдир». (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 20—русча).

«Дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир» (В. И. Ленин, Әсәрләри, XX чилд, 4-чү нәшри, сәһ: 408).

Дил һәр һансы бир мә'луматы мәнимсәмәк үчүн башлыча аләтләрдән биридир. Инсан һәр шеји өјрәнмәкдә вә тәрбијә алмагда башлыча олараг сөздән истифадә етдији үчүн дил бүтүн тә'лим вә тәрбијә ишләринин мүһүм васитәси кими өзүнү көстәрир. «Дил халгын бүтүн чохәсрлик мә'нәви

Scanned with ACE Scanner

һәјатынын ән долғун вә ән дүзкүн тарихи олмагла бәрабәр һәлә нә китаб, нә дә мәктәб олмадығы дөврләрдә белә халгы өјрәдән вә ону тарихин сонуна гәдәр өјрәтмәкдә давам едән ән бөјүк халг тәрбијәчисидир». (К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 113).

Дил елә бир васитә, елә бир аләтдир ки, онун көмәји илә инсанлар бир-бирилә үнсијјәт сахлајыр, фикирләрини бир-бирилә мүбадилә едир вә бир-бирини баша дүшмәјә наил олурлар.

Тәфәккүрлә билаваситә әлагәдар олан дил, онун фәалијјәтинин нәтичәләрини, инсанын идрак фәалијјәтинин мүвәффәгијјәтләрини сөзләр шәклиндә вә сөзләри исә чүмләләрдә бир-биринә бағламаг шәклиндә гејд вә тәсбит едир, беләликлә дә бәшәр чәмијјәтиндә фикир мүбадиләсини мүмкүн едир. Дил олмаса, чәмијјәт истеһсалы дајандырар, парчаланар вә чәмијјәт олмаг е'тибарилә даһа јашаја билмәз. Бу мә'нада дил, үнсијјәт васитәси олмагла бәрабәр, һәм дә чәмијјәтин мүбаризә вә инкишаф васитәсидир.

Дилин бу бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, ис'тедадлы совет шаири В. В. Мајаковски сөзү инсан гүввәсинин сәркәрдәси адландырмышдыр.

Бурада гаршыја мүһүм бир вәзифә чыхыр; бу вәзифә дә гүдрәтли, һәм дә чох инчә бир үнсијјәт васитәси вә тәфәккүр силаһы олан дилә чох гајғыкешликлә јанашмаг вәзифәсидир. Биз дилимизин сафлығыны, онун көзәл ән'әнәләрини, орижиналлығыны мүһафизә етмәлијик.

Пролетариатын бөјүк јазычысы М. Горки бу хүсусда данышаркән гејд етмишдир ки: «Дилин тәмизлији, мә'на дәгиглији вә онун кәскинлији уғрунда мүбаризә, мәдәнијјәт силаһы уғрунда апарылан мүбаризәдир. Бу силаһ нә гәдәр кәскин олса вә нә гәдәр дүзкүн истигамәт олса, бир о гәдәр гијмәтли олар» (М. Горки, «Әдәбијјат һаггында», 1953, сәһ. 663—русча).

Азәрбајчан әдәби дили халгымызын сөз усталары олан јазычылар, публисист, тәнгидчи, алим вә ичтимаи хадимләримиз тәрәфиндән узун илләр боју ишләниб бүллурлашмыш јазымызла бәрабәр артыб инкишаф етмиш бир дилдир. Бу дил өз зәнкинлији вә сәлислији илә инсан һиссләри вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә гадир бир дилдир.

Азәрбајчан дили халгымызын јүксәк мә'нәви инкишафыны көстәрмәклә бәрабәр, ән мүхтәлиф һисс вә дујғулары ифа-

дә етмәк үчүн чох зәнкин васитәләрә маликдир. Онун үстүнлүјү вә ләјагәти, зәнкин сөз еһтијатына, рәнкарәнк бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринә саһиб олмасында вә аһәнкдарлығындадыр.

Советләр Иттифагынын габагчыл милли республикаларындан бири олан Азәрбајчан ССР, башга гардаш республикалар кими, әсил милли азадлығыны Совет гурулушу заманы әлдә етмиш вә онун ана дили олан Азәрбајчан дили бу дөврдән милли дөвләт дили кими танынмаға башламышдыр. Азәрбајчан дили халгымызын мәдәни үнсијјәт, мәтбуат, театр, мәктәб, бәдии вә елми дилидир.

Азәрбајчан дили Азәрбајчанда гәдим вахтлардан бәри јашамыш вә инди дә јашајан әһалинин әксәријјәтинә мәхсус ана дилидир. Бизим дилимиз Азәрбајчан шәраитиндә ајры-ајры кичик халглар (тајфалар), мәсәлән: тат, талыш, күрд, һуди, авар, уди, тсахур вә ләзкиләрин арасында гардашлыг вә бејнәлмиләл мүнасибәтләрин артыб кенишләнмәси ишиндә дә мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Республикамызда јашајан һәмин кичик халглар Азәрбајчан дили васитәсилә јахынлыг едир, фикирләрини бир-биринә анладыр, достлуг вә гардашлыг әлагәләрини даһа да мөһкәмләдирләр ки, бу да чох бөјүк сијаси вә мәдәни әһәмијјәтә малик олан чәһәтдир.

Азәрбајчан әдәби дили һәјатын мүхтәлиф чәһәтләрини ифадә едә билән, халгымызын мәдәни тәләбләрини өдәјән, сөз еһтијаты чәһәтчә зәнкин, синтактик гурулушуна көрә исә јығчам вә мүтәһәррик бир дилдир.

Ичтимаи әлагәләрин дәјишмәси вә чәмијјәтин мәдәни тәләбләри илә әлагәдар олараг, әдәби дил дә дәјишир, инкишаф едир. Дил јалныз мәдәнијјәтин гүдрәтли силаһы, халгын мә'нәви инкишафынын мүһүм амили дејил, о, ејни заманда милли јарадычылығын, шүурун да ән фәал вә ифадәли формасыдыр.

Азәрбајчан дили чанлы, зәриф, зәнкин вә гүдрәтли дилләрдән биридир. Бу дилин өзүнәмәхсус орижиналлығы, бәдиилији вә мәлаһәти вардыр. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили шифаһи халг дилинә о гәдәр јахындыр ки, әдәби дил илә чанлы халг дили арасында аз фәрг көрүнүр. Әдәби дил илә халг дили арасындакы үзви бағлылыг, Азәрбајчан дилинә образлылыг, дәгиглик, көзәллик, јығчамлыг вә үслуб мүхтәлифлији вермишдир.

Јазылы дил илә шифаһи дилин системи бир-бири илә гарышыб бирләшмәдән, даими сурәтдә бири дикәринә тә'сир

Scanned with ACE Scanner

көстәрәрәк арды кәсилмәз бир һәрәкәтдә вә инкишафдадыр.
Шифаһи әдәбијјат халга даһа јахын олдуғундан о, китаб,
мәтбуат дилини даими сурәтдә јениләшдирән бир мәнбәдир.

Азәрбајчан әдәби дили халг дилинә тә'сир едәрәк, онда
јени ифадә нөвләри әмәлә кәтирмәклә бәрабәр, һәм дә һеч
бир вахт халг фикриндән, халгын сөз јарадычылығындан узаг-
лашмајыб.

Азәрбајчан дилинин елми үслубу јалныз бәдии дилими-
зин јардымы илә дејил, ејни заманда халгын чанлы нитгинин
көмәклији илә дә әмәлә кәлмишдир.

Халг дилинин ән јүксәк зирвәси, халгын бәдии (поетик)
сөз јарадычылығы олан фолклордур. Фолклор әсәрләриндә
халг дилинин бүллур кими саф вә зәнкин нүмунәләрини көр-
мәк мүмкүндүр.

Бөјүк јазычы Л. Н. Толстој: «Халг дили, әдәбијјаты зән-
кинләшдирән ән көзәл поетик бир тәнзимчидир»—демишдир.

Азәрбајчан әдәби дили өз тарихи боју һәмин «поетик
тәнзимчи» васитәдән истифадә етмишдир. Шифаһи дил та гә-
димдән бәри кениш ахынла әдәби дилә дахил олмаға башла-
мышдыр. Онун зәнкинлик вә рәнкарәнклији, сафлығы вә садә-
лији, та гәдимдән әдәбијјата нүфуз етмәси бүтүн бәдии әсәр-
ләрдә өзүнү бариз шәкилдә көстәрмәкдәдир.

Беләликлә, халг әдәбијјаты Азәрбајчан әдәби дили үчүн
бир мәнбә вә инкишафы үчүн әсас истинад нөгтәси олмуш-
дур.

Азәрбајчан шәраитиндә јашајан бир сыра кичик халг-
лар Азәрбајчан дилиндән истифадә едәрәк, республикамызын
мәктәбләриндә тәрбијә вә тәһсил алыр, һәмин дилин көмәк-
лији илә марксизм-ленинизм идејаларыны мәнимсәјир вә со-
сиализм гурулушу илә јахындан таныш олурлар. Онлар бу
дил васитәсилә һәгиги һәјаты дәрк едир, јени мәфһумлар,
мәфкурә вә системләри мәнимсәјирләр. Марксизм-ленинизм
классикләринин әсәрләри илә, бөјүк рус халгынын вә Азәрбај-
чанын инчәсәнәти, мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан
таныш олмаг ишиндә һәмин кичик халглар үчүн Азәрбајчан
дилинин ролу вә әһәмијјәти бөјүкдүр.

Совет дилчилији бизә өјрәдир ки, инсанларда дүшүнчә,
тәфәккүр артдыгча, онларын дилләри дә инкишаф едир. Дил
бир јердә дајанмыр, донмуш һалда дејилдир. О, узун илләр
боју давам едән инкишафын нәтичәсидир.

Мүасир дилимиз дә һәмин гануна әсасән кет-кедә лүғәт-
чә зәнкинләшир, јениләшир вә сүр'әтлә кенишләнир. Көһнә
синифләрә мәхсус олан сөзләр, бир сыра мәһәлли хасијјәт да-
шыјан кәлмәләр ортадан чыхыр. Чәмијјәт һаггында марксист
елмин мәфһумуну ифадә едән сөзләр кениш шәкилдә ичтимаи
истифадәјә верилир. Дилимиздә бир сыра јени сөзләр јаран-
маға вә кениш шәкилдә јајылмаға башлајыр.

Сијаси тәшкилатын вә ичтимаи һәјатын јени формалары,
јени мәишәт, дили күтләви сурәтдә јени сөз вә мәфһумларын
јаранмасына доғру апарыр.

Мүасир әдәби дилимизлә халг диалектләри арасындакы
гаршылыглы тә'сир, кәскин сурәтдә дәјишмәкдәдир. Сосиа-
лист мәдәнијјәтиндә шәһәрлә кәнд арасындакы көклү фәрг
арадан галдырылмышдыр. Шәһәрлә кәнд әһалисинин мәдәни
инкишафы, дарчәрчивәли јерли диалектләрин сајча азалма-
сына сәбәб олмушдур.

Дил мәдәнијјәти—милләтин өмрү боју газандығы мүчәр-
рәд идејаларын (мәсәлән, дөвләти, ичтимаи-сијаси, шәхси-әх-
лаги, бәдии) форма вә ифадәләрин мүрәккәб бир системидир.
О, бир мәһсул вә бәһрә кими халга мәхсусдур, халгын малы-
дыр; бир гида, јарадычылыг аддымы кими исә бүтүн дүнјаја
мәхсусдур.

Бу бахымдан Азәрбајчан дили милли мәдәнијјәтимизин
бөјүк наилијјәти олмагла бәрабәр, әһәмијјәти е'тибарилә дә
башга дилләр арасында өзүнә мүәјјән вә көркәмли мөвге
тутмушдур.

Бүтүн бунлар биздән дилимизин көзәл ән'әнәләрини
вә зәнкинликләрини мүһафизә едиб сахламағы тәләб едир.

* * *

8-чи синифдә «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәси-
нин мөвзуларыны изаһ етмәк мүәллимдән чидди нәзәри һа-
зырлыг тәләб едир. Һәмин бөлмәләр үзрә апарылачаг ишин
әсас формаларына кәлинчә, бурада: мүһазирә үсулундан,
мүәллимин мүсаһибәси, шакирдләрин үмумиләшдирмәләри,
дәрсликлә апарылачаг мүхтәлиф иш нөвләри, дил фактлары
үзәриндә мүшаһидә вә онларын тәһлилиндән истифадә едил-
мәлидир.

Мүәллим «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәси үзрә
дәрси мүвәффәгијјәтлә апармаг үчүн, һәр шејдән әввәл, дилә
аид мүхтәлиф китаблардан, методик вәсаитдән, журнал мәга-
ләләриндән истифадә етмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

Дил үнсијјәт васитәси кими

Дәрсдә проблем ситуасија јаратмаг мәгсәдилә мәшғәләни синфә үмуми суал вермәклә башламаг олар: Дил нәдир? Биз бу сөзүн мә'насыны нечә баша дүшүрүк?

Әлбәттә, шакирдләрин ҹаваблары мүхтәлиф олаҹагдыр. Бурада ән мүһүм мәсәлә, мүсаһибә просесиндә дилин үнсијјәт васитәси олмасыны дәрк етдирмәкдир. Јалныз бундан сонра, В. И. Ленинин дилә вердији тә'риф шакирдләрә дејилмәлидир. Сонра бу ајдын вә дәгиг тә'рифи јаздырмагла бәрабәр, онун дәрин мә'насыны шакирдләрә баша салмаг да лазымдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим ашағыдакы план үзрә синифлә мүсаһибә апара биләр:

1) Үнсијјәт нә демәкдир?

2) Үнсијјәтин көмәкчи васитәләри?

3) Нә үчүн дил мүһүм үнсијјәт васитәсидир?

Үнсијјәт—фикир, һисс вә билик мүбадиләсидир. Үнсијјәтдә олмаг—мүәјјән бир шәхслә әлагә сахламаг, фикир мүбадиләси етмәк демәкдир. Инсан ҹәмијјәтиндә мәгсәд вә шәраитдән, истифадә олунан васитәнин характериндән асылы олараг, чүрбәчүр васитәләрдән үнсијјәт силаһы кими истифадә олунур. Дил көмәкчи рол ојнајан бүтүн башга васитәләрдән фәргли олараг, инсан үнсијјәтинин һәр шеји гавраја билән, чох кениш әһатәли бир васитәсидир; онун көмәји илә истәнилән информасијаны (мә'луматы, хәбәри) билдирмәк мүмкүндүр.

В. И. Ленинин дилә вердији тә'рифин мә'насыны изаһ едиб ајдынлашдырдыгдан сонра мөвзунун башга мәсәләләринә кечмәк лазымдыр.

Дил вә тәфәккүр. Дилин инсан ҹәмијјәти һәјатында ролу.

Бурада, шакирдләр үчүн ән чәтини биринчи дил вә тәфәккүр мәсәләсидир. Мүәллим тәләсмәдән бу мөвзуну бүтүн дәринлији вә мүрәккәблији илә ачыб изаһ етмәлидир. Бу дәрсдә ән мүһүм мәсәлә шакирдләрдә јалныз дил илә тәфәккүр арасында олан гаршылыглы әлагә һаггында дәгиг тәсәввүр јаратмагдыр. Бунун үчүн Ф. Енкелсин дил һаггында вахтилә

сөјләдији мәшһур фикирләрини илк мәнбәләрә әсасән, шакирдләрә изаһ етмәк мәсләһәтдир. Дилин инсан ҹәмијјәти һәјатында ролу һаггындакы мәсәлә, о гәдәр дә чәтин олмадығындан, ону мүсаһибә јолу илә дә ачыб изаһ етмәк олар. Һәмин мүсаһибә нәтиҹәсиндә шакирдләр өјрәнирләр ки, дил инсанлара бир-бирини анламаға көмәк едир, биркә әмәк фәалијјәтинә имкан јарадыр, газанылмыш тәҹрүбә онда (дилдә) мөһкәмләнир вә нәсилдән-нәслә кечир ки, бу да өз нөвбәсиндә, инсан ҹәмијјәтинин инкишафы үчүн шәраит јарадыр.

Дәрсин ахырында дилин ики формада—шифаһи вә јазылы олараг мөвҹуд олмасы (јашамасы) һаггында сон мүсаһибә апармаг, јахуд шакирдләрә евдә фикирләшмәк үчүн һәмин мөвзу үзрә суаллар вермәк олар, јахуд да онлара дил һаггында аталар сөзү вә мәсәлләр топлајыб јазмағы тапшырмаг олар (дил вар бал кәтирәр, дил вар бәла, кәндирин узуну, сөзүн гысасы јахшыдыр вә с. кими); мүәллимин рәһбәрлији илә бир нечә шакирд инсанлар арасындакы үнсијјәтин мүхтәлиф васитәләри һаггында данышмаг үчүн кичик чыхышлар һазырлаја биләр.

Ф. Енкелсин «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» әсәри үзрә тезисләр дүзәлтмәк

Мүәллим бу дәрсдә ики әсас мәсәләни һәлл едә биләр: 1) о, шакирдләрә тезис дүзәлтмәји өјрәдәр; 2) инсанын әмәләкәлмәси һаггында шакирдләрин тәсәввүрләрини дәринләшдирәр. Тезис дүзәлтмәк ишинә башламагдан әввәл, ашағыдакы суаллары ајдынлашдырмаг лазымдыр:

1) Тезис нәдир?
2) Мәгаләнин тезисини тәртиб етмәк нә демәкдир?
3) Тезис мәгаләнин там мәтниндән нә илә фәргләнир?

Һәмин суаллар үзәриндә ишләркән рабитәли мәтн сечмәк лазымдыр ки, о, һәм шакирдләрин диггәтини дилин әмәләкәлмәси проблеминә јөнәлдә билсин, һәм дә онлары (шакирдләри) мүрәккәб елми мәгаләләрин тезисләрини тәртиб етмәјә һазырламаг үчүн мүәллимә имкан версин.

Шакирдләр бу ишин нәтиҹәсиндә дәрк етмәлидирләр ки, тезис—мүәллифин тәсдиг вә сүбут етдији кениш фикирләрин гыса шәкилдә гејд олунмуш әсас мүддәаларыдыр.

Бунлардан сонра Ф. Енкелсин әсәри үзрә тезис тәртиб етмәјә башламаг олар. Һәмин әсәрин («Мејмунун инсана чев-

Scanned with ACE Scanner

рилмәси просесиндә әмәјин ролу», Азәрнәшр, 1970) тезиси
чыхармаг о гәдәр дә асан иш дејил. Бурада јалныз әсас мү
дәалары сечиб ајырмагла иш битмир, ејни заманда һәми
мүддәаларын бир-бири илә олан әлагәсини, онларын мәнти
гини, кәтирилән дәлилләрин, сүбутларын ардычыллығын
да мүәјјән етмәји бачармаг лазымдыр.

Тезис дүзәлтмәк иши ашағыдакы гајдада апарыла би
ләр.

— Ф. Енкелсин јухарыда адыны чәкдијимиз әсәриндә
кәтирилмиш ашағыдакы абзасы охујун (сәһ. 3, икинчи аб
зас). Онун әсас фикрини тә'јин един. Бурада чәми үч чүм
лә вардыр. Мәтнин әсас фикрини бу чүмләләрин һансынд
көрмәк олур?

«Бир чох јүз мин илләр бундан габаг, јерин инкишафын
да кеологларын үчүнчү дөвр адландырдыглары дөврүн һә
дүрүст мүәјјән едилә билмәјән бир заманында, тәхминән б
дөврүн ахырларына јахын, исти гуршағын һарасында исә
чох еһтимал ки, инди Һинд океанынын дибинә чөкмүш ола
кениш бир гит'әдә—олдугча јүксәк инкишаф етмиш инсана
бәнзәр мејмунлар чинси јашармыш. Дарвин бизә бу әчдадла
рымызын тәхмини тәсвирини вермишдир. Онларын бәдән
башдан-ајаға түклә өртүлү имиш, сагаллары вә шиш гула
лары вар имиш, өзләри дә сүрү илә ағачларда јашајырмыш
лар».

— Биринчи чүмләни көздән кечирәк. Бу чүмләнин әса
фикрини мүәјјәнләшдирин. Әкәр ону гыса шәкилдә мәтндәк
сөзләрлә ифадә етмиш олсаг, ашағыдакы кими формалаш
дырмаг олар. «Бир чох мин илләр бундан габаг, олдугча јүк
сәк инкишаф етмиш инсанабәнзәр мејмунлар чинси јашајыр
мыш».

Икинчи вә үчүнчү чүмләни охујуруг. Бунларын биринч
чүмләнин ирәли сүрдүјү әсас фикри илә нә кими әлагәси вар
дыр? Онлар биринчи чүмләјә нә әлавә едирләр? (Сонракы
абзасын мәзмуну билмәдән бу суала чаваб вермәк чәтин
дир). Сонракы абзасы охујуруг: «Биринчи нөвбәдә јә'гин ки
өз һәјат шәраитини—ағача дырмашаркән әлләрин ајаглар
дан фәргли вәзифәләр ифа етмәсини тәләб едән һәјат шәраи
тинин тә'сири алтында бу мејмунлар јердә кәзәркән әллә
рин көмәјиндән истифадә етмәји јадырғамаға вә кетдикчә
даһа чох дәрәчәдә дик јеримәји өјрәнмәјә башламышлар
Бунунла да мејмундан инсана кечмәк үчүн гәти бир аддым
атылмышды» (Јенә орада, сәһ. 3—4).

— Икинчи абзасда мејмунларын һәјат тәрзи һаггында нә дејилир? (Онлар сүрү илә ағачларда јашајырмышлар).

Һәмин абзасда верилмиш ики фикри бирләшдириб јазаг:

«Бир чох мин илләр бундан габаг, олдугча јүксәк инкишаф етмиш инсанабәнзәр мејмунлар чинси сүрү илә ағачларда јашајырмыш».

Бу гајда илә китабчадакы башга абзасларын тәһлилини дә апармаг мүмкүндүр.

Китабчанын 8-чи сәһифәсиндәки јухарыда ады чәкилмиш сон абзасын әсас мүддәаларыны ситат шәклиндә белә гејд етмәк олар:

«Әввәлчә әмәк, сонра исә онунла бирликдә ајдын нитг ән башлыча амил олмуш вә бунларын тә'сири алтында ики мејмунун бејни тәдричән инсан бејнинә чеврилмишдир».

Дәрси, синфә јохлама (контрол) суаллар вермәклә гуртармаг вә ја һәмин суаллары, мәтнин мәзмунуну евдә өјрәниб, нағыл етмәјә һазырланмаг үчүн дә вермәк олар:

1) Олдугча јүксәк инкишаф етмиш инсанабәнзәр мејмунлар нечә јашајырмышлар?

2) Онлар нә үчүн дик јеримәјә кечдиләр?

3) Инсанабәнзәр мејмунларын инкишафы үчүн дик јеримәјин нә әһәмијјәти вардыр?

4) Нә үчүн формалашан инсанларда бир-биринә бир шеј сөјләмәк тәләбаты мејдана кәлмишдир?

5) Һансы амилләрин тә'сири алтында мејмунун бејни тәдричән инсан бејнинә чеврилмишдир?

Мүәллим шакирдләрә евдә Ф. Енкелсин «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» адлы китабчасыны охумағы вә һәмин әсәрин мәзмунуну вә әсас мүддәаларыны өјрәниб сөјләјә билмәји тапшырмалыдыр.

Дилин даима инкишафда олмасы

Бу мөвзу шакирдләр гаршысында дедуктив вә индуктив јолларла ачылыб изаһ олунмалыдыр.

Мүәллим дәрсин әввәлиндә синифлә мүсаһибә апарараг, түрк дилли халгларын гоһумлуғу һаггында шакирдләрдә олан тәсәввүрү дәринләшдирмәлидир. Бу мәгсәдлә синфә ашағыдакы гајдада суал вә тапшырыглар вермәк олар.

1) Билдијиниз гоһум дилләрин адларыны сөјләјин. Онларын гоһумлуғуну һансы фактларла сүбут етмәк олар? (Көс-

Scanned with ACE Scanner

тәрин ки, онлар бир дилдән әмәлә кәлмишдир, дил дәјиш
инкишаф едир).

2) Мүәллим һазырладығы чәдвәли тахтадан асараг, си
фә мүрачиәт едир:—Чәдвәлә диггәт един, бурада верилм
нүмунәләрдә дилләрин һансы охшар вә фәргли чәһәтләри
көрмәк олур?

Сонра мүәллим Азәрбајчан, түркмән, өзбәк вә с. тү
дилли халгларын ишләтдикләри ејни вә охшар сөзләрдән к
тирдији мисаллара шакирдләрин диггәтини чәлб едә билә

Мәсәлән:

Азәрбајчанча	Өзбәкчә
Ана	ана
Ата	ата
Баба	баба
Күл	**күл**
Ат	ат
Хала	хала
Дәниз	*дәнкиз*
Һава	*һәва*
Бәј	*бај*
Даг	*таг*

вә с.

Мүәллим һәмин мөвзуја даир вердији синиф вә ев та
шырыгларыны изаһ етмәли вә бу јолла шакирдләрдә дили
дәјишмәси вә үмуми инкишафы һаггында тәсәввүр јаратмалы
дыр.

Бундан сонра дилдә лүғәт тәркибинин дәјишмә характе
ри нәзәрдән кечирилмәлидир. Синфә ашағыдакы суал вә тап
шырыглар верилә биләр:

1) Вахтилә дилимиздә ишләнән: **кәндхуда, чавуш, һак
за, буна бинаән, зүввар** вә с.бу кими сөзләр, инди нә үчүн јо
олмушдур?

3) Дилимиздә нә заман вә нә үчүн **совхоз, колхоз, ко
монавт, зәрбәчи, бригадир** кими сөзләр јарадылмышдыр?

3) Ашағыдакы сөзләрин илкин вә јени мә'насыны сөјлә
јин: **габагчыл, зәрбәчи, милјончу** вә с.

Шакирдләрә евдә ишләмәк үчүн белә бир тапшырыг вер
мәк олар: Совет дөврүндә дилимиздә әмәлә кәлмиш јени сө
ләри көстәрин. Јахуд, јер билдирән чоғрафи адларын мә
шәјини өјрәниб јазын вә с.

Азәрбајчан әдәби дили вә диалектләр.

Бу мөвзудан мәгсәд—Азәрбајчан әдәби дили вә диалект-
ләри һаггында шакирдләрин анлајышларыны дәринләшдир-
мәк вә мөвзу үзрә материалы бүтүнлүклә мөһкәмләндирмәк-
дир. Бурада, јени материалын изаһыны мүшаһидәдән, диа-
лект хүсусијјәтини өзүндә әкс етдирән мәтнләрин тәһлилиндән
башламаг мәсләһәтдир. Мүәллимин мүһазирә вә ја мүсаһи-
бәси ашағыдакы план үзрә гурула биләр:

1) Әдәби дилин тә'рифи. 2) Әдәби дилин нормалары. 3) Диалектләрин әдәби дилдән фәрги. 4) Вулгаризм (әдәби дил-
дә ишләнән кобуд сөз вә ифадәләр) вә жаргонизм (позуг
дил), онларын үмумхалг дилиндә јери. 5) Нитгимизин тәмиз-
лији вә дүзлүјү уғрунда мүбаризә апармағын зәрурилији.

Шакирдләрин орфографик вә дурғу ишарәләри нормала-
ры һаггында мүәјјән тәсәввүрләри вардыр. Бурада онлары:
орфоепик, лексик, грамматик (морфоложи вә синтактик) вә
стилистик (үслуб) нормалары илә таныш етмәк лазымдыр.

Дил нормаларынын позулмасы нүмунәләрини шакирдлә-
рин јазы ишләриндән ајырыб тәһлил етмәк мәгсәдә даһа уј-
ғундур.

Дәрси ашағыдакы суаллар үзрә, бүтүн бөлмәни (јә'ни
«дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсини) тәкрар едиб би-
тирмәк олар.

1) Нә үчүн дил инсан чәмијјәтинин ән мүһүм үнсијјәт ва-
ситәсидир?

2) Бәшәр дили нечә әмәлә кәлмишдир?

3) Дилин дәјишмәсини мисалларла көстәрин.

4) Бизим әдәби дилимиз диалектләрдән нә илә фәргլә-
нир?

5) Дилимизин тәмизлији уғрунда мүбаризә апармаг нә
үчүн вачиб вә зәруридир?

Бүтүн кечиләнләри евдә тәкрар едиб, мөһкәм өјрәнмәк
үчүн шакирдләрә тапшырыг верилир.

Азәрбајчан әлифбасынын тарихи һаггында гыса мә'лумат.

1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбајчанда Совет һакимиј-
јәти е'лан олундуғу күндән республикамызда күллү мигдарда
мәктәбләр ачылмаға, кәнч мүәллим кадрлары һазырламаг
ишинә башланды. Ејни заманда мәдәни-маариф саһәләриндә
кениш һүчум, чанланма вә әзәмәтли бир ахын башлады.

Scanned with ACE Scanner

Бу заман Азәрбајҹан халгынын һәдсиз-һесабсыз һә олуначаг мәсәләләри вар иди. Бунларын ичәрисиндә ән мү мү халгын јүксәлиши мәсәләси иди. Бу ҹәбһәдә дә әввәл нә рә чарпан мәсәлә әрәб әлифбасынын чәтинлији, онун мәд јүксәлишимизә мане олмасы иди.

Әлифба сечмәк бәшәријјәт үчүн бүтүн тарих боју һәр ман дар чәрчивәли бир мәсәлә олмамышдыр. О, һәмишә дө ләт иши, халис сијаси вә мәдәни бир иш олмушдур.

Белә мүһүм вә дөвләт әһәмијјәти олан мәсәләни нәзә алараг, Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сон мәтбуат сәһифәләриндә әлифба вә дилимиз һаггында мә ләләр чап олунмаға башланыр.

Бу заман көркәмли алим вә методист Фәрһад Ағаза һәмин мүзакирәләрә гошулараг, «Коммунист» гәзети сәһи ләриндә чох мәзмунлу мәгаләләри илә әрәб һәрфләри Азәрбајҹан дилинә ендирдији зәрбәләри көстәрир; әлиф нын дәјишилмәсини лазым билир вә буну чох инандыры дәлилләрлә сүбут едир.

Бир аздан сонра, Сәмәд Ағамалы оғлунун да латын әли басы илә Азәрбајҹан халгыны тезликлә савадландырмаг сусунда «Бакинскиј рабочиј» гәзетиндә мәгаләси чап олу ду. Бу заман Н. Нәримановун тәшәббүсү илә 1921-чи илин кабр ајында чағрылмыш ичласда әлифба вә дил мәсәләси м закирә едилир. Натиғләрин чоху әлифбанын дәјишдирилмәс ни, бир нечәси исә ислаһ олунмасыны истәдикләриндән, б рада ики ҹәрәјан әмәлә кәлир ки, биринчиләрә «латынч лар», јә'ни әрәб әлифбасынын әвәзинә латын әлифбасыны бул етмәји лазым биләнләр; икинчиләрә исә «ислаһчылар јә'ни әрәб әлифбасыны сахламагла бә'зи ислаһат апаранл ады верилди.

Латынчыларын комиссијасы чох фәал ишләјәрәк, лат әлифбасындан јарадычы шәкилдә истифадә етмәклә Азәрб ҹан дилинин бә'зи сәсләрини вермәк үчүн јени һәрфләр јаратдылар.

Беләликлә, латын әлифбасы Азәрбајҹан дилинә тәтб едилмәклә 33 һәрф илә бир дә апостроф әламәти гәбул олу ду.

1922-чи илин сентјабр ајындан Бакыда латын әлифба илә «Јени јол» гәзети нәшр олунмаға башлады. 1924-чү ил Азәрбајҹан Мәркәзи Ичраијјә Комитәси јени әлифбанын дө ләт әлифбасы вә мәҹбури олмасы барәдә декрет верди. Бу

ман артыг савад курслары ачылмаға вә әһали савадсызлығыны ләғв етмәјә башлады. Нәһајәт, Азәрбајҹанын дөрдүнчү Советләр гурултајынын гәрары илә 1925—26-чы тәдрис илиндә бүтүн биринчи дәрәҹәли мәктәбләрдә јени латын әлифбасы илә дәрс кечилмәјә башланды.

Азәрбајҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын рәсми мә'луматына көрә 1926-чы илдә Азәрбајҹан халгынын анҹаг 10—12 фаизи савадлы иди.

1927-чи илдә Бакыда, јени Әлифба Комитәсинин пленуму чағырылды. 1927—28-чи дәрс илинин әввәлиндән бир чох республикаларда артыг јени әлифбаја кечмәјә башладылар, вә В. И. Ленинин дедији кими, јени әлифба Шәргдә бөјүк мәдәни бир ингилаб олду.

Беләликлә, 1922-чи илдән тәдриҹән ишләтмәјә башладығымыз јени латын әлифбасы маариф вә мәдәнијјәтимизин мүәјјән мәрһәләсиндә олдугча мүсбәт рол ојнады. Лакин бу әлифба сүр'әтлә зәнкинләшән Азәрбајҹан дилинин инкишафы тәләбини өдәјә билмәди. Латынлашдырылмыш јазы системинин бир сыра нөгсанлары кет-кедә ортаја чыхмаға башлады.

Бу әлифбанын ҹәми 24 әсас график әламәти варды. Азәрбајҹан дилиндә исә сәсләрин сајы бундан чох артыг олдуғу үчүн бу әлифба дилимизин хүсусијјәтләринә артыг ујғун кәлмәди. Бу һал исә әлифба вә јазынын өјрәнилмәсини мүәјјән дәрәҹәдә чәтинләшдирирди.

Бу заманлар Азәрбајҹанын игтисади вә сијаси һәјатында баш верән һадисәләр әдәби вә данышыг дилимиздә бөјүк дәјишикликләрә сәбәб олду. Әдәби дилимиз вә данышығымыз бир-биринә, көзә чарпаҹаг дәрәҹәдә, јахынлашмаға башлады. Бу вәзијјәт исә әлифбанын дәјишдирилмәсини гәтијјәтлә тәләб етди.

Азәрбајҹан мәктәбләриндә рус дилинин өјрәдилмәси вә гејри-Азәрбајҹан мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинин тәдриси көстәрди ки, латынлашдырылмыш әлифба тәдрис ишиндә дә хејли чәтинлик төрәдир.

Латынлашдырылмыш әлифба ејни заманда полеграфијанын да ишини хејли чәтинләшдирирди. Бунларын һамысы латынлашдырылмыш әлифбанын анҹаг техники ҹәһәтҹә јахшылашдырылмасыны дејил, онун көклү сурәтдә јенидән гурулмасыны тәләб едирди.

Она көрә гаршыда даһа мүкәммәл бир график әсасында әлифба јаратмаг мәсәләси дурурду. Гаршыда Азәрбајҹан дилинин бүтүн тәләбләрини өдәјән вә онун јүксәлишинә көмәк

Scanned with ACE Scanner

вә истигамәт верән бир әлифба јаратмаг мәсәләси гојулмушду. Бу да анчаг рус графикасы әсасында јарадылачаг әлифба васитәси илә ола биләрди.

Рус графикасы әсасында јарадылмыш Азәрбајчан әлифбасына кечмәјимиз дилимизин даһа артыг инкишаф вә тәрәггисини һәјатда сүбут етди. Халгымыз бу әлифбаны гәбул етмәклә ССРИ халглары вә хүсусән бөјүк рус халгы илә даһа сых јахынлашды.

Азәрбајчан халгы рус әлифбасы графикасына кечмәклә елм, техника вә инчәсәнәтин түкәнмәз хәзинәсинә јијәләнмәк үчүн даһа бөјүк имканлар әлдә етди.

ГРАММАТИК ГАЈДАЛАРЫ ШАКИРДЛӘРИН МӘНИМСӘМӘЛӘРИ ҮЧҮН ӘЈЛӘНЧӘЛИ ДИЛ МАТЕРИАЛЛАРЫ ВӘ ОНЛАРДАН ИСТИФАДӘ

Сәјјад ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр намизәди

Шакирдләрин нитгини вә зеһни дүшүнмә габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн әјләнчәли дил материалларындан истифадәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чүнки әјләнчәли грамматика васитәсилә шакирдләр һәм кечдикләри грамматик гајда-ганунлары тәкрарлајыр, һәм дә онлары шүурлу сурәтдә мәнимсәјирләр. Бундан башга, әјләнчәли дил материаллары үзәриндә апарылан иш, шакирдләри коллективчилик, чевиклик, һазырчаваблыг, сүр'әтлилик, диггәтлилик руһунда тәрбијә едир. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр садәчә олараг грамматик тә'риф вә гајдалары әзбәрләтмәклә ишләрини битмиш һесаб едирләр. Грамматика дәрсләринин бу шәкилдә тәдриси, шүбһәсиз, чансыхычылыг вә јоручулуг әмәлә кәтирир.

Мөвчуд програмда әјләнчәли грамматика үчүн ајрыча саат нәзәрдә тутулмур. Лакин мүәллим мөвзунун характериндән асылы олараг, јери кәлдикчә әјләнчәли дил материалларындан истифадә етмәлидир. Ишин бу чүр тәшкили шакирдә чәтинлик чәкмәдән мүһакимә јүрүтмәк, мүгајисә етмәк, бә'зи үмумиләшдирмәләр апармаг вә лазыми нәтичә чыхармаг үчүн имканлар јарадыр.

Әјләнчәли грамматиканын маһијјәтини анламаг үчүн тәкчә тәләбләри билмәк кифајәт дејил, бурада һәм дә тәләбләри доғуран сәбәбләри изаһ етмәк лазымдыр. Белә олдугда шакирд гаршылашдығы һәр һансы грамматик категоријаны тәһлил-тәркибдән кечирир, охшар гајдалары мүгајисә илә фәргләндирир вә үмумиләшдирмәләр апарыр. Мәсәлән: «Ким чәлддир» адлы ојунда (чалышмада) шакирд 5 дәгигә

әрзиндә 10-а гәдәр фе'ли сифәт јазыб онлары фе'лдән дүзәлә... сифәтләрдән фәргләндирмәји бачарырса, демәли, онда анлам... даһа дәринә нүфуз етмишдир.

Әјләнчәли грамматиканын мәзмунлу, сәмәрәли вә марағ... лы кечмәси үчүн мүәллимин нәзарәти әсас шәртдир. Она көрә дә мүәллим илк күндән ајры-ајры шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини өјрәнмәли, синфи груплара (командаја) бөлмәли вә чалышманын дүзкүн ичрасына диггәт етмәлидир.

Әјләнчәли грамматиканын үмуми системинә көрә ону тәхминән үч типә ајырмаг олар:

1. Әјләнчәли грамматик чалышмалар.
2. Грамматик ојунлар.
3. Грамматик-мүтәһәррик ојунлар.

Әјләнчәли грамматик чалышмалар

Бу нөв чалышмалар ән чох тә'лимлә бағлыдыр. Мәһ... буна көрә дә мүәллим мөвзуја мараг јаратмаг мәгсәдилә програм материалларыны планлашдыраркән, дәрсликдәки чалышмаларын әвәзинә мөвзуја мүвафиг мараглы әјләнчәли грамматик чалышмалары күндәлијә дахил едә биләр. Програм материаллары планлашдырыларкән әјләнчәли грамматик чалышмалар грамматиканын ајры-ајры бәһсләри илә бил... лавасితә әлагәләндирилмәлидир. Мәсәлән, фонетикаја даир әјләнчәли фонетик, морфолокија үзрә әјләнчәли морфоложи, сөзүн мә'на груплары илә бағлы әјләнчәли лексик, синтакси... бәһси үзрә әјләнчәли синтактик чалышмалар вә с.

Һәр бир бәһс үзрә бир нечә конкрет чалышма нүмунәси веририк:

Әјләнчәли фонетик чалышмалар: «Һәрф сөзүн лексик вә грамматик мә'насыны дәјишир» адлы бу чалышмада шакирдләр елә сөзләр тапыб јазмалыдырлар ки, һәмин сөзләрин саит вә ја самитләриндән бирини дәјишдикдә онларын лексик вә грамматик мә'налары дәјишсин. Нүмунә: дәрд-дөрд, шир-бир, баш-беш, дары-сары, көл-көј, тоз-тез, кеч-кеч, киши-кими, фәрә-һәрә, бәс-сәс...

Башга бир мисал: Јазы тахтасына «торба», «Елман», «шәкил» сөзләри јазылыр. Тапылан сөзләрин саити вә һечалары лөвһәдә јазылмыш сөзләрин саитләринин вә ја һечаларынын ејни олмалыдыр.

Нүмунә: торба, зор-ба, шор-ба, јор-ға, јор-ған, ко-ха, то-ха...

Әјләнчәли морфоложи чалышмалар: 1) «Јени сөз» адланан чалышмада мүәллим лөвһәдән мүвафиг схеми асыр.

Шакирдләр сол тәрәфдәки сөзләрдән сағ тәрәфдәки ханаларын сајына ујғун кәлән јени сөз тапыб јазмалыдырлар.

Тапылан сөзләр ашағыдакы мә'налары билдирмәлидирләр:

а) јабаны битки ады, б) јазы ләвазиматы, в) һејван ады, г) инсан ады.

2) «Тире әвәзинә һәрф» адланан чалышмада солда сифәт, сағда исә исим верилир. Һәр ики нитг һиссәсинин јалныз баш вә сон һәрфләри көстәрилир. Шакирдләр тирени һәрфләрлә әвәз едир вә сифәтин нечә дүзәлдијини сөјләјирләр.

Нүмунә: а———н д——— н
к———и а———т, г— л д ә,
в———р, ш———р, г———ч, һ———ә
и———ы, ш———д

Сөзләр: азғын дүшән, кәсичи аләт, габагчыл дәстә, вәтәнпәрвәр шаир, горхунч һадисә, интизамлы шакирд .

3) «Дүшүн, сөјлә» адлы чалышмада тәләб едилир ки, бостан-тәрәвәз биткиләринә аид тапмача тапыб сөјләјин вә орадакы сифәтләри гурулушча тәһлил един.

Нүмунә: Јашыл бағым вар,
Ал отағым вар.
Боз палтарымда
көј золағым вар. (гарпыз)

Сары-сары сандыглар,
Ичи долу фындыглар. (балгабаг).

Әјләнчәли лексик чалышмалар: а) Јазы тахтасына сөзләр јазылыр вә һәмин сөзләрин синонимләрини тапмаг тапшырылыр. Синоним сөзләр елә сечилмәлидир ки, онларын баш һәрфләрини јухарыдан ашағыја доғру бирләшдирмәклә исимдән дүзәлән сифәт алынсын.

Нүмунә: чаван—кәнч
көнүл—үрәк
дүнја—чаһан
нифрәт—лә'нәт
сифәт—үз (күчлү.)

б) Ашағыдакы сөзләрин антонимини дүзкүн мүәјјән етсәниз о заман антоним сөзләрин баш һәрфләрини бирләшдир-

Scanned with ACE Scanner

мәклә чохалтма дәрәчәли сифәт јараначагдыр.

долу— бош
гыз—оғлан
мәчһул—мә'лум
јумшаг—бәрк
јатмыш—ојаг
күчлү—зәиф (бомбоз) вә с.

Грамматик ојунлар

Бу типли чалышмалар мәзмун вә гурулушуна көрә ики јерә бөлүнүр: әјләнчәли грамматик ојунлар, грамматик һекајәләр.

Әјләнчәли грамматик ојунлар принсипинә көрә өјрәдичи вә јохлајычы характер дашыјыр. Өјрәдичи грамматик ојунлар фронтал шәкилдә кечирилдији һалда, јохлајычы характерли ојунлар груп вә фәрди шәкилдә апарылыр. Фикримизи әсасландырмаг үчүн нүмунә көстәрәк:

Ким чох билир?

Бу ојун шакирдләри даһа чох марагландырыр. Чүнки бу ојунда шакирдләрин тәкчә грамматик биликләри дејил, ејни заманда онларын лүғәт еһтијаты да зәнкинләшир.

Ојун белә апарылыр: Мүәллим лөвһәдән пәләнк, шир, фил, түлкү шәкилләрини асыр. Шакирдләр һәмин һејванлара хас олан әламәтләри тапыб јазырлар.

Нүмунә: Пәләнк (рәнкбәрәнк, гара, сарымтыл, золаглы, боз, күчлү, чевик, јыртычы...). Ким даһа чох әламәт тапса, галиб сајылыр.

Башга бир мисал: Мүәллим јазы тахтасына «Чолаг» сөзүнү јазыр, шакирдләр ону зәриф сөзлә әвәз етмәк үчүн синонимләрини тапырлар: чолаг—шикәст—зәлил—әлил—хәстә... Бу типдә олан чалышмалар шакирдләрдә һәм лексик вәрдишләри мөһкәмләндирир, һәм дә онларда әхлаги тәрбијә ашылајыр.

Грамматик-мүтәһәррик ојунлар

Әјләнчәли грамматик ојунларда шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрү билаваситә әсас рол ојнајырса, грамматик-мүтәһәррик ојунда тәфәккүрлә јанашы, шакирдләрин һисс үзвләри дә фәалијјәтдә олур. Демәли, ојунун ичрасында әгли вәзифәләрлә јанашы, тәбии һәрәкәтләр дә иштирак едир.

Әјләнчәли грамматиканын ајры-ајры нөвләриндән синифдә истифадә едилдији һалда, бу ојун әсасән синифдәнхарич мәшғәләләр үчүн характерикдир. Бир нечә нүмунә көстәрәк:

а) Апарычы үрәјиндә һәр һансы бир сөз тутур. Сонра о, ушаглара мүрачиәт едир:

— Дүшүнүн вә тапын, мән үрәјимдә һансы сөзү тутмушам ки, о сөзүн илк һәрфини дәјишсәк **нәрд**, саитини дәјишсәк **дөрд**, ахырынчы һәрфини дәјишсәк **дәрс** алыначагдыр. **Чаваб: дәрд.**

б) Мүәллим лөвһәдән ашағыдакы ики квадраты асыр. Шакирдләр квадратын ханаларына елә рәгәмләр јазмалыдырлар ки, квадраты үфги вә шагули хәтт бојунча охудугда ијирми бир сајыны вермәлидир.

Рәгәмләр:	11, 4, 6;	9, 8, 4;
	2, 7, 12;	2, 7, 12;
	8, 10, 3;	10, 6, 5;

в) Ојун «Ким чох тапар» адланыр. Мүәллим лөвһәјә шагули истигамәтдә рајонлардан биринин адыны јазыр. Шакирдләр һәмин сөзүн икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү вә сонунчу һәрфләри илә башланан рајон адларыны алт-алта јазмалы вә үфги истигамәтдә һәр бир һәрфлә башланан һејван, чај, мејвә адлары јазмалыдыр.

Ишин ичрасы үчүн 8—10 дәгигә вахт верилир. Ким чох сөз тапса, рәғбәтләндирилир.

Нүмунә: з—Зәрдаб
ә—Әли Бајрамлы
н—Нефтчала
к—Көјчај
и—Имишли
л—Ләнкәран
а—Ағчабәди
н—Нахчыван

Сөзләр: зүрафә, зебр, зоғал; әждаһа, әрик, әзкил, әнчир; Нил, Нева; килас, көјәм; ит, инәк, Иртыш, иннаб; Лена, лимон; ајы, ат, Амур, Араз, алма, армуд, алча...

Әјләнчәли грамматиканын апарылмасы јоллары

Планлы дәрслә јанашы, шакирдләрин газандыглары биликләрин вәрдиш һалына салынмасында, ајры-ајры анлајышларын формалашдырылмасында әлавә мәшғәләләрин мү-

Scanned with ACE Scanner

һүм әһәмијјәти вардыр. Белә мәшғәләләрдә шакирд һәм јени материалы өјрәнир, һәм дә кечилмиш материалы јада салыб тәкрарлајыр.

Әјләнчәли грамматиканын тәшкили вә апарылмасы үчүн ашағыдакы гајдалара әмәл едилмәлидир:

1. Әјләнчәли грамматиканын апарылмасында мүәјјән систем көзләнилмәлидир. Јә'ни програм әсасында планлашдырылан мөвзу илә әјләнчәли грамматика гаршылыглы әлагәдә апарылмалыдыр. Чүнки шакирдләр систематик шәкилдә грамматик вәрдишләрә әјләнчәли грамматиканын көмәји илә јијәләнирләр.

2. Әјләнчәли грамматиканын апарылмасы үчүн мүәјјән үсул сечилмәлидир. Грамматик-мүтәһәррик ојунлардан дилчилик дәрнәјиндә, диллә әлагәдар олимпиада вә екскурсијаларда, һәмчинин дил мүсамирәләриндә истифадә едилдији һалда, әјләнчәли чалышмалар ән чох планлы дәрсләрдә апарылыр.

3. Әјләнчәли грамматиканын апарылмасында мүсаһибәнин дүзкүн вә планлы тәшкили суалларын гојулушу илә бағлыдыр. Бу чәһәтә көрә әјләнчәли чалышмалар үч формада кечилир: груп шәклиндә, күтләви (фронтал) вә фәрди. Груп шәклиндә апарылан чалышмалар үчүн паралел синифләрдән ејни сәвијјәли шакирдләр сечилир. Күтләви (фронтал) груплар үчүн исә шакирдләр мүхтәлиф синифләрдән сечилир. Фәрди әјләнчәли чалышмалар јалныз бир синиф даирәсиндә ајры-ајры шакирдләрин билик сәвијјәсинә мүвафиг олараг апарылыр вә мүсаһибәдә шакирдин билији ашкар едилир.

4. Әјләнчәли грамматиканын планлашдырылмасы ән вачиб мәсәләдир. Плана ашағыдакылар дахил едилмәлидир:

1. Әјләнчәли грамматиканын мәгсәд вә тәләби.

2. Чалышма үзәриндә иш:

а) Мөвзунун сечилмәси, б) чалышманын ичрасы, в) чалышманын изаһы, г) шакирдләрин рәғбәтләндирилмәси, јахуд гијмәтләндирилмәси.

3. Шакирдләрин ичра етдикләри ишләрә көстәриш...

Әјләнчәли грамматиканын синифдәнхарич формалары даһа мүхтәлифдир. Онлардан: лингвистик дәрнәкләр, ахшам мүсамирәләри, сәһәрчикләр, олимпиада, «Дили севин» башлығы алтында чыхан шакирд гәзет вә викториналары вә с. көстәрмәк олар.

Сәһәрчикләр сырф нитг инкишафына хидмәт едир. Она көрә дә сәһәрчикләрин тематикасына «Лексик ојунлар», «Тәләффүзү илә јазылышы фәргләнән сөзләр», «Дүз дејирикми?», «Сәнин сәһвин нәдир?»башлығы алтында верилән ојунлар силсиләси дахилдир. Тутаг ки, шакирдләр исим һаггында үмуми мә'луматы өјрәнибләр. Апарычы шакирдләрлә «Көһнәлмиш сөз» ојунуну апарыр. Шакирдләр ојунун тәләбинә көрә дилимиздә ишләнмәјән көһнәлмиш исимләри (котан, чуха, хыш, кирвәнкә вә с.) садаламалыдырлар.

Бә'зән бу ојун даһа да конкрет әшјалар әсасында апарылыр.

Шакирдләр бир нечә група бөлүнүр. Мәсәлән, груп А—ләгәб, мәнсәб, титул билдирән тарихи адлары тапыб дејир: шаһ, султан, бәј, хан ,аға, вәзир, вәкил, коха вә с. Груп Б—өлчү вә чәки адларыны сөјләјир: аршын, верст, пуд, кирвәнкә, мисгал вә с. Груп В—кечмишдәки мәктәб адларыны дејир: моллахана, мәдрәсә, семинарија, кимназија (орта тәһсил мәктәби), пансионат вә с. Груп Г—мәтнә чаваб верир. мүәллим (апарычы) габагчадан ичәрисиндә архаиг сөзләр олан мәтн һазырлајыр вә охујур. Шакирдләр архаиг сөзләри тапыр вә һансы мә'нада ишләндијини изаһ едирләр. Нөвбәти сәһәрчикләрдән бирини неолокизмләрә һәср етмәк олар.

Шакирдләрин билијинин гијмәтләндирилмәси јоллары

Әјләнчәли грамматика билаваситә тә'лимин сәмәрәли кедишинә көмәк көстәрдији үчүн онун ичрасы заманы шакирдләрин билијини гијмәтләндирмәк олар. Лакин бу гијмәт синиф журналына јох, мүәллимин һазырладығы әлавә «Әјләнчәли грамматика журналы»на јазылыр.

Scanned with ACE Scanner

ШАКИРДЛӘРИН РАБИТӘЛИ НИТГИНИН ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРЛӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Тәјјар ЧӘФӘРОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин техники васитәләр лабораторијасынын мүдири

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләринин гаршысынд
дуран башлыча вәзифәләрдән бири дә шакирдләрдә чүмл
гурмаг вәрдишләри јаратмаг вә онларын рабитәли нитгин
инкишаф етдирмәкдир. Јени програмда бу мәсәләјә хүсус
диггәт верилмишдир:

«Унутмаг олмаз ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәр
ләриндә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдири
мәси ваһид бир просесдир. Она көрә дә һәмин саһәдә апар
лачаг ишләрин програмы һәр ики фәнн үчүн умуми шәкилд
тәртиб олунмушдур»[1].

Програмда мәсәләнин белә гојулушу Азәрбајчан дилин
әдәбијјатла әлагәләндирмәјә кениш имкан верир. Бунда
башга, шакирдләрин чүмлә гурмаг вәрдишләри вә ја рабит
ли нитгә јијәләнмәләри һәмин фәнләрин әлагәси нәтичәсинд
даһа тә'сирли олур. Азәрбајчан дилинин әдәбијјатла вә ј
әдәбијјатын Азәрбајчан дили илә әлагәли өјрәдилмәси ша
кирдләрин көзәл, рәван данышыб јазмаг вәрдишләринин ис
тигамәтләндирилмәсинә чох көмәк едир. Буна көрә дә дил в
әдәбијјат мүәллимләри бүтүн имканлардан: верилмиш сөз
ләрә аид чүмләләр тәртиб етмәк, шәкилләр үзрә иншала
апармаг, техники васитәләрлә шәкилләрин екранлашдырыл
масы вә с. кениш истифадә етмәлидирләр.

Техники васитәләрлә шакирдләрин рабитәли нитгин
инкишафы методик әдәбијјатда јени вә актуал проблем олд
гундан онун үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмагы лазым би

[1] «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы», Бакы, 1971, сәһ. 1

лирик. Тә'лим просесиндә тәтбиг едилән техники васитәләрин ашағыдакы нөвләри вардыр:

1. Акустик техники васитәләр.
2. Визуал техники васитәләр
3. Акустик-визуал техники васитәләр.

Акустик техники васитәләрә гулагла ешидилмәси мүмкүн олан васитәләр дахилдир. Буна мәркәзи радионун мәктәблиләрә һәср етдији верилишләр, мәктәб радио говшағы, магнитофон вә вал јазылары дахилдир. Визуал техники васитәләрә исә јалныз көзлә көрүнмәси мүмкүн олан васитәләр («ЛЕТИ», «ЛУЧ-2», «Гаризонт», «Епидиаскоп» вә с) дахилдир. Бунлары сәссиз васитәләр дә адландырмаг олар.

Акустик-визуал (синхрон вә асинхрон) техники васитәләрә көзлә көрүнән, гулагла ешидилән васитәләр (телевизор, «Украина», «КПШ-4» кино-апаратлары) дахилдир.

Рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәсиндә јухарыда адлары чәкилән техники васитәләр бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Техники васитәләрин тә'лим просесиндә тәтбиги ашағыдакы вәрдишләрин ашыланмасына мүсбәт тә'сир көстәрир: а) шакирдләрин чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирир; б) онларын јазыда бурахдыглары нөгсанлары ислаһ едир; в) рабитәли нитг вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси вә јазынын кејфијјәтчә јахшылашдырылмасына көмәк едир; г) луғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир, ғ) нитгин үслуби чәһәтдән инкишафына тә'сир көстәрир вә с.

Республикамызда шакирдләрин рабитәли нитгини техники васитәләрлә инкишаф етдирән дил-әдәбијјат мүәллимләримиз чохдур. Беләләринә мисал олараг Н. Оручәлијев (Нахчыван шәһәри), Н. Әлијев (Ағдам), Д. Бахшыјев (Масаллы), Ә. Шәфијев (Губа шәһәри), А. Ибраһимов (Бакы) вә башгаларыны көстәрмәк олар. Һәмин мүәллимләр тә'лим просесиндә техники васитәләрин јухарыда гејд едилән нөвләриндән истифадә етмәклә, шакирдләрдә рабитәли нитгин инкишафына наил олурлар.

Ағдам рајонундакы Көјтәпә кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Н. Әлијевин иш тәчрүбәси тәгдирәлајигдир. Онун тәшәббүскарлығы вә јахындан көмәји илә мәктәбдә техники васитәләр кабинети јарадылмышдыр. Кабинетдә 1000 метрдән чох лент (сәс) јазысы һазырланмыш, тәдрисә әлагәдар 20-јә јахын граммофон валы әлдә едилмишдир. Тә'лим просесиндә лент (сәс) јазыларындан истифадә илә шакирд-

ләрә имла вә ифадә јазыларын сирләри ашыланыр. Бу да ш кирдләрин рабитәли нитгинин техники васитәләрлә инкиш фыны тә'мин едир.

Н. Әлијевин елә бир имла вә ифадә дәрси олмаз ки, ма нитофондан истифадә етмәсин. Онун IV «а» синфиндә «Р лив көлү јахынлығында» мөвзусунда магнитофонла апард ғы ифадә јазы бу чәһәтдән әһәмијјәтлидир.

Мәтн мүәллимин ифасында магнитофонда сәсләндири ди. Шакирдләр мәтнин мәзмунуну диггәтлә динләдикдән сон ра ики шакирдин нәгли магнитофона јазылды. Һәр ики ш кирдин нәгли синиф тәрәфиндән динләнилдикдән сонра бе бир үмуми план тәртиб едилди.

1. Разлив көлүнүн јерләшдији јер.
2. В. И. Ленинин Разливә кәлмәси.
3. В. И. Ленинин чох севдији јер.
4. С. Орчоникидзенин В. И. Ленинин көрүшүнә кәлмәси.
5. В. И. Ленинин Финландијаја кетмәси.
6. Разлив көлү јанында көзәл абидә.

Шакирдләр бу план әсасында «Разлив көлү јахынлы ғында» адлы ифадәни мәзмунлу вә сәлигәли јаздылар.

Магнитофонла апарылан һәмин јазы ишиндә Нурәдди мүәллимин әсас мәгсәди шакирдләрин рабитәли нитгинә грамматик тә'риф вә гајдаларын јазы илә әлагәләндирилм синә хүсуси фикир вермәјә нәзарәт етмәк иди.

Бакынын Шаумјан рајонундакы 201 нөмрәли орта мә тәбин дил-әдәбијјат мүәллими М. Әһмәдзадә VII «б» синфи лә шакирдләрин рабитәли нитгини техники васитәләрлә за кинләшдирмәк үчүн онлара «Епидиаскопла Бакынын көр нүшү» мөвзусунда инша јазы верди. Бу мәгсәдлә әввәлч мүәллим шифаһи мүсаһибә апарды. Сонра епидиаскопла Б кынын көрүнүшүнү әкс етдирән фото-шәкилләр нүмајиш е дирилди. Фото шәкилләрин нүмајиши заманы мүәллим гыс изаһатлар вермәклә шакирдләрин диггәтли олмаларыны т ләб едирди. Бу чәһәти јохламаг мәгсәдилә Мәријјәт мүәлли белә бир мүсаһибә апарды:

М.—Биринчи шәкилдә һара тәсвир едилмишдир?

Ш.—Биринчи шәкилдә Бакынын Дағүстү паркы, С. М Кировун әзәмәтли һејкәли вә орадан да шәһәрин үмуми көр нүшү тәсвир едилмишдир.

М.—Бәс икинчи шәкилдә нәји көрдүнүз?

Ш. — Икинчи шәкилдә гәдим тарихи өзүндә јашадан «Гыз галасы»ны көрдүк.

М.—Галан шәкилләрдә һансы тарихи јерләри, бөјүк шәхсијјәтләрин адларыны дашыјан абидәләри көрдүнүз?

Ш.—Галан шәкилләрдә даһи В. И. Ленинин адыны дашыјан музеји, мәдәнијјәт сарајыны, өлмәз 26 Бакы комиссарынын, Н. Нәримановун, С. Вурғунун, азад Азәрбајчан гадыны вә башгаларынын абидәләрини көрдүк. Бунлардан башга, јени тикилмиш «Азәрбајчан» меһманханасы», «Һөкумәт еви», «Азәрбајчан ССР ЕА-нын бинасы» вә с. таблолара бахдыг.

Белә гыса мүсаһибәдән сонра мүәллим «Бакынын көрүнүшү» һаггында јығчам шәкилдә шакирдләрә ашағыдакы изаһаты верди: «Бакы шәһәри Азәрбајчан ССР-нин пајтахты, милјонларла совет адамынын доғма дијарыдыр. Бу шәһәри сејр етмиш һәр бир шәхс гәдим үслубда тикилмиш биналары, јарашыглы күчәләри көрдүкчә, сеһрли бир аләмә дүшмүш олар. Һәмин тикинтиләр күндән-күнә көзәлләшән Бакынын кәләчәјини бизә хәбәр верир».

Бу гыса изаһатдан сонра мүәллим шакирдләрә үмуми план тәртиб етдирди. Планда Бакынын көрүнүшүнү әкс етдирән шәкилләр әсас көтүрүлдү.

Үмумијјәтлә, јазы ишләринин белә апарылмасы мүәллим әмәјини јүнкүлләшдирмәклә шакирдләрин техники бачарығыны даһа да инкишаф етдирир.

Бакыны көрмәјән, онун һаггында јалныз үмуми тәсәввүрә малик олан шакирдләр белә јазылар васитәсилә хәјалән пајтахтла таныш олур, онларда Бакыны көрмәк, онун күчәләриндә долашмаг арзусу ојаныр.

Педагожи технолокијанын мүасир инкишафы шакирдләрин рабитәли нитгинә ашағыдакы тәләбләрин верилмәсини зәрури сајыр:

1. Техники васитәләрлә ашыланан нитгин формасы илә мәзмуну арасында вәһдәт көзләнилмәлидир. Буна наил олмаг үчүн шакирдләрә верилән билијин сәвијјәчә ујғун олмасы вә техники васитин гурулушча садәлији әсас көтүрүлмәлидир. Мәсәлән, ашағы синифләрдә (II—III) диафилмләрин нүмајиши үзәриндә иш апармаг даһа фајдалыдыр.

2. Техники васитәләрлә ашыланан нитг мәзмунча долғун олмалыдыр. Елә зәнкин васитләр сечмәк, үзәриндә иш апармаг лазымдыр ки, шакирд дилин луғәт тәркибиндән мәһарәт-

Scanned with ACE Scanner

лә истифадә едәрәк өз нитгини инкишаф етдирсин. Буну н
зәрә алараг, шакирдин гәләмә алдығы материалы шүур
мәнимсәмәјә алышдырмаг лазымдыр.

3. Шакирдин магнитофонда ешитдијини, визуал апара
ларла екранда нүмајишини изләдији, сонра да гәләмә а
дығы фикирләрдә мәнтиги ардычыллыг көзләнилмәлидир.

Бир-бириндән тәчрид олунмуш чүмләләр васитәсилә тә
тиб олунан јазыларда мәнтиги ардычыллыг да позулур. Б
заман шакирдләрә динләдикләрини гәләм алмаг, екранд
көрдүкләрини рабитәли шәкилдә јазыја көчүрмәк вәрдиш
ашыланмалыдыр.

4. Техники васитәләрлә нүмајиш етдирилән диафилмлә
диапозитивләр, фотокарточкалар вә с. шакирдләрә тәрбијә
тә'сир көстәрмәлидир. Шакирдләр нүмајиш етдирилән һәми
васитәләр вә лентләрлә һадисәләрин кедишини көрүр; ону
һаггында сөјләнилән фикирләри ешитмәклә аиләдә, мәктәб
вә башга ичтимаи јерләрдә давраныш гајдаларына әмәл е
мәјә өјрәнирләр.

Бүтүн бу дидактик тәләбләрин көзләнилмәсиндә акусти
визуал техники васитәләрин ролу бөјүкдүр. Тә'лим просеси
дә акустик-визуал васитәләрдән истифадәни зәрури сајан Н
сими рајонундакы 54 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијја
мүәллими Ариф Ибраһимовун бу саһәдә апардығы иш фајда
лыдыр.

А. Ибраһимов дәрсләриндә акустик-визуал васитәлә
кениш истифадә едир. Онун X синифдә «С. Вурғун Азәрба
чанын халг шаиридир» мөвзусунда апардығы инша јазы б
чәһәтдән чох әһәмијјәтлидир.

«С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығы» мөвзусуну тәдри
етдикдән сонра Ариф мүәллим белә бир мөвзуда инша јаз
апарды. Јазы ишинә башламаздан әввәл А. Ибраһимов шак
рин һәјат вә јарадычылығына аид кениш мүсаһибә апард
Мүсаһибәдән сонра отаг гаранлыглашыр, јазычы И. Шыхлы
нин ссенариси әсасында чәкилмиш «С. Вурғун» тәдрис фил
минин нүмајишинә башланыр. Филмин нүмајишини 7 дәги
изләјән шакирдләр шаирин һәјаты вә јарадычылығы һаггы
да мә'луматларыны бир даһа дәринләшдирәрәк јазыја баш
лајырлар. Јазы ишинин белә гурулмасы мөвзунун мәзмуну
олмасына шәраит јарадыр.

СӨЗҮН ЧОХМӘ'НАЛЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Клара РЗАЈЕВА

Н. К. Крупскаја адына Бакы Китабханачылыг Техникумунун мүәллими

Халгын гүдрәтли үнсијјәт васитәси олан дилин мәнимсәнилмәси инсанлара зәнкин мә'нәви аләм, инчә зөвг, ајдын вә сәлис данышыг габилијјәти бәхш едир; образлы тәфәккүрүн инкишафына чидди тә'сир көстәрир. Һәмин сәрвәтә јијәләнмәк бачарығыны шакирдләрә ашыламаг кими мүһүм вә мәс'улијјәтли бир иш дил вә әдәбијјат мүәллимләринин өһдәсинә дүшүр.

Дилимизин көзәл ифадә имканлары олдугча чохдур. Лүғәт тәркибинин мүхтәлиф лексик-семантик категоријалары— фразеоложи бирләшмәләр, омонимләр, синонимләр, антонимләр, сөзүн чохмә'налылығы вә бир сыра башга дил һадисәләри бизә өз нитгимизи аһәнкдар, образлы шәкилдә гурмаға имкан верир.

Бурада сөзүн чохмә'налылығынын маһијјәтиндән, нитгин емосионал тә'сир күчүнүн артмасында онун ролундан вә бу мәсәләнин тәдрисиндә һансы чәһәтләрә диггәт јетирмәјин зәрурилијиндән гыса шәкилдә бәһс едиләчәкдир.

Дилдә чох гәдим заманлардан бәри өзүнү көстәрән, лакин сон вахтлар тәдгиг вә тәдрис олунмаға башланылан лексик-семантик категоријалардан бири чохмә'налылыгдыр. Чохмә'налылыг сөзүн әсас хүсусијјәтләриндәндир вә мүасир Азәрбајчан дилиндә мүстәгил мә'на дашыјан лексик ваһидләрин әксәријјәти үчүн характерикдир. Чохмә'налы сөзләрин бир нечә мә'на илә ишләнмә имканы олур. Мәсәлән:

Scanned with ACE Scanner

бош (ичиндә бир шеј олмајан) кисә;
бош (јумшаг) гәнд;
бош (асудә) вахт вә с.
Јахуд:
бөјүк (һәчминә, өлчүсүнә көрә ири олан) шәһәр;
бөјүк (јашы чох олан) бачы вә с.

Дилимиздәки чохмә'налы сөзләрдән конкрет дил факт-рына әсасланараг әдәбијјат вә Азәрбајчан дили дәрсләрин бәһс етмәк мүмкүндүр. Әдәбијјат дәрсләриндә бу мәсәлә бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш апараркән, Азәрбајча дили дәрсләриндә исә һәм «Лексика» бәһсинин вә мүхтәли нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә, һәм дә тәкрар вә ј кунлашдырычы дәрсләрдә данышмаг олар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, лүғәт үзәриндә иши јалныз ч тин сөзләрин изаһы илә мәһдудлашдырмаг доғру олмаз. А дилинин инчәликләрини кифајәт гәдәр мәнимсәмәк үчүн б раја һәр синфә мүвафиг лүғәт еһтијаты үчүн тәзә һесаб ед лән сөзләрин лексик мә'насынын вә әлавә мә'наларынын из һыны да дахил етмәк вачибдир.

Шакирдләр ашағы синифләрдән, һәтта биринчи синиф дән билмәлидирләр ки, әввәла, сөзләр бир-бириндән јалны шәклинин—фонетик тәркибинин мүхтәлифлијинә көрә деји һәм дә лексик мә'насынын мүхтәлифлијинә көрә фәргләни Дилдә фәалијјәт көстәрән һәр лексик ваһидин азы бир мә'на сы олур. Мәсәлән, «ачыг» сөзү һирс, һиддәт, гејз, гәзәб; «бол сөзү сон дәрәчә чох олан; «гочаг» сөзү икид, шүчаәтли, гор маз, чәсарәтли, мәрд мә'наларыны дашыјыр. Бу мә'налар, һ мин сөзләрин әсас мә'наларыдыр. Икинчиси, сөзләрдән јалны бир мәфһуму дејил, бә'зән бир нечә мәфһуму ифадә етмә үчүн истифадә олунур. Мәсәлән, «адәт» сөзү:

1) һәр һансы бир халгын һәјатында гәбул едилмиш в көк салмыш ән'әнә, гајда,

2) бир шәхс үчүн ади һала чеврилмиш һәрәкәт, вәрдиш мә'наларында,

«ачиз» сөзү:

1) әлиндән бир иш кәлмәјән, өзү бир иш көрә билмәјән фәрасәтсиз, бачарыгсыз,

2) чәсарәтсиз, гәтијјәтсиз, горхаг мә'наларында ишләнир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, һәтта јухары синифләрдә бел шакирдләр «сөзүн лексик мә'насы» анлајышы һаггында ајды

тәсәввүрә малик дејилләр вә буна көрә дә сөзләрин лексик мә'-насыны изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу исә нитгдә реаллашан әлавә мә'наларын чәтин гавранылмасына кәтириб чыхарыр.

Мә'лумдур ки, сөзүн әлавә мә'налары төрәмә номинатив вә мәчази характердә олур. Төрәмә номинатив мә'на сөзүн әсас мә'насына чох јахын олур вә она көрә дә нисбәтән јахын мәфһумлары ифадә едир. Мәсәлән, ағыр (күчлү, тә'сирли) зәрбә, ағыр (чох чәтин, бөјүк сә'ј, бөјүк зәһмәт тәләб едән) иш. Мәчази мә'на төрәмә номинатив мә'наја нисбәтән узаг мәфһуму ифадә едир, мәчази характер дашыјыр. Мәсәлән, ағыр (бәрк, дәрин) јуху, ағыр (баша дүшүлмәси чәтин олан, долашыг) үслуб.

Сөзүн әлавә мә'налары контекстдә реаллашыр. Буна көрә дә сөзүн мә'наларыны тәһлил едәрәк конкрет мисаллара әсасланмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә «ағыр» сөзүнүн бә'зи мә'наларыны көздән кечирәк:

1. Аман-аман әлиндән,
Дүшмүр каман әлиндән.
Чаным чәзанә кәлди
Ағыр заман әлиндән.
(Б а ј а т ы л а р)

2. Республикамызын јарадычы ичтимаијјәтинә **ағыр** итки үз вермишдир. («Ә д ә б и ј ј а т в ә и н ч ә с ә н ә т» гәзети).

3. Вәли дә өзүнү сахламајыб онун әлини бәрк итәләди, **ағыр** чаваб верди (М. Ибраһимов).

4. Һүрү өзүнү елә чидди сахлајыр, елә **ағыр** вә әсил ханым кими апарыр ки, гадын гадынлығы илә она шит бир сөз демәјә чәсарәт етмир. (М. Ибраһимов).

Чәтинлик чәкмәдән мүәјјән етмәк олур ки, «ағыр» сөзү биринчи мисалда әзаб-әзијјәтли, мәшәггәтли; икинчи мисалда дөзүлмәз, тәһәммүл едилмәз; үчүнчү мисалда гәлбә дәјән, үрәк сындыран; дөрдүнчү мисалда исә тәмкинли, чидди, вүгарлы мә'насында ишләнмишдир.

Мүәллимин мисаллар әсасында сөзүн мә'наларыны тәһлил етмәсини ишин анчаг башланғычы һесаб етмәк олар. Мүһүм мәсәләләрдән бири шакирдләрин зеһни габилијјәтини, идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Бу иши ики мәрһәләјә ајырмаг әлверишлидир. Биринчи мәрһәләни фронтал сорғу үзрә кечирмәк даһа әһәмијјәтлидир. Јахшы олар ки, мүәллим һәр һансы бир сөзүн ики-үч мә'насыны

Scanned with ACE Scanner

изаһ етдикдән сонра ону сөз бирләшмәси дахилиндә б
мә'наларда ишләтмәји шакирдләрдән тәләб етсин. Шак
ләрин сөјләдикләри бирләшмәләри өзүнүн дүзәлиш вә э
ләри илә тамамлајараг лөвһәјә јазсын вә ја тә'лимин еф
тивлијини јүксәлтмәк, билијин мөһкәмләндирилмәсинә
олмаг, вахта гәнаәт етмәк мәгсәди илә мүәллим тәхм
ашағыдакы формада габагчадан һазырладығы схеми си
дә нүмајиш етдирсин:

Сөзүн әлавә мә'наларынын вә хүсусән, мәчази мә'нала
нын иттиһ бәдии күчүнүн артмасына вә мәзмунун идеја
лығына көстәрдији мүсбәт тә'сирдән бәһс етдикдә дә мис
ларсыз кечинмәк олмаз. Схемләр исә мәсәләнин шүурлу
емосионал гавранылмасына сәбәб олар. Бу чәһәтдән ашағы
кы схем әһәмијјәтлидир.

Ширин	Сөзүн мәчази мә'насы	
	вәзиз; мә'налы.	Сөзүн дилдә **ширин** һекајәтимдир (М. П. Вагиф)
	јахын, доғма.	Ширин дилин, **ширин** ләһчән Јурдумузун өз сәсидир (С. Вурғун)
	бәхтәвәр, шән, фәрәһли.	Өмрүмүн **ширин** күнләри сәндә га (М. Ибраһимов)

Икинчи мәрһәлә, шакирдләрин там мүстәгил чалышмас
ны әһатә едир, онларын шәхси мүшаһидә вә тәәссүраты
әсасланыр. Һәмин мәрһәләдә мүәллим шакирдләрә мүхтәл
характерли чалышмалар верә биләр. Мәсәлән:

1) **Абзас** вә **пејк** сөзләринин лексик мә'насыны изаһ един.

2) **Гурд** вә **гузу** сөзләринин мүстәгим вә мәчази мә'наларыны мүәјјәнләшдирин.

3) **Полад** вә **һәлим** сөзләрини мүхтәлиф мә'наларда бир нечә чүмлә ичәрисиндә ишләдин.

Ишләнмә јеринә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, чохмә'налы сөзләр кениш имканлара маликдир. Онлардан сатирик әсәрләрдә, карикатуралара јазылмыш мәтнләрдә, монологларда, һадисәләрин даһа характерик чәһәтләринин тәсвири мәгамында, портретин тәсвириндә истифадә едилир. Чохмә'налы сөзләр бәдии әсәрләри вә онларын фәсилләрини адландырма мәгамында да көмәјә кәлир. Бәдии әсәрләрә верилән адларда сөзүн әлавә мә'насындан истифадә һаллары аз дејилдир. М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», «Бөјүк дајаг», М. Һүсејнин «Гара дашлар», И. Шыхлынын «Дәли Күр» әсәрләрини буна мисал көстәрмәк олар. Белә олдугда әсәрин вә ја фәслин ады илә онун мәзмуну арасындакы мүнасибәти мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бә'зән ад мәзмун барәдә мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Мәзмун адын, һәтта мәчазы мә'насыны дәгигләшдирир. Мәс. С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нын фәсилләриндән бири «Ачы хатирә» адланыр. Бурада көстәрилир ки, Чәлалын өлүм хәбәрини ешидән Һумајын һалы хараблашыр: дүнја-аләм онун башына фырланыр, көзләри гаралыр, дизләри әсир, вүчудуну гара бир үшүтмә кәсир... О вахтдан Һумај гара кејинир... «Кечә узун, ај батмаз. Дәрдлиләр дәрддән јатмаз»... Һумај хәстәләнир...

Һәмин фәслин мәзмуну илә «ачы» сөзүнүн мәтндә ајдынлашан ағыр, тә'сирли, мәшәггәтли мә'насы арасында там бир әлагә вә ујғунлуг вардыр.

Көрүндүјү кими, чохмә'налылыг дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәһз буна көрә дә сөзүн мә'наларынын мүәјјәнләшдирилмәси вә тәһлили мәсәләләринә тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә диггәт јетирмәк, сөзүн даһа инчә мә'на чаларлыгларыны вә һабелә үслуби хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаг лазымдыр. Бу ишдә дил вә әдәбијјат мүәллиминин өз вәзифәсинә даһа мәс'улијјәт вә мәһәббәтлә јанашмасы вачибдир.

IV СИНИФДӘ ФОНЕТИКАНЫН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ДИАЛЕКТИЗМЛӘРИН ИСЛАҺ ЕДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Һәсәнаға МИРЗӘЈЕВ
Бакы Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисти

Фонетика дил һаггында елмин мүһүм бөлмәләриндән б
ридир. О, дилин сәс чәһәтини, онун сәс дәјишмәләринин ган
наујғунлугларыны өјрәнир. Шакирдләр фонетиканы өјр
нәркән јалныз нитг сәсләри һаггында ибтидаи мә'лум
алмырлар. Онлар акустик вә физиоложи һадисәләрлә јан
шы, сәсләрин мә'на фәргләндиричи тәрәфини дә өјрәнирлә

Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, ибтидаи синфи бит
рән шакирдләр IV синифдә дилимизин сәс гурулушу һаггы
да зәрури олан биликләрә јијәләнмәкдә чәтинлик чәкир, әд
би тәләффүзүн ән мүһүм нормалары һаггында ајдын тәсә
вүрә малик олмурлар. Онлар фонетикадан газандыглары би
ликләрдән орфографик вәрдишләрин јаранмасы вә мөһкә
ләндирилмәсиндә истифадә едә билмирләр. Нәһајәт, фонетик
үзрә газанылмыш биликләрин морфолокијаны өјрәнмәкдә н
дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну да шакирдләр тә
сәввүр етмирләр.

Әлбәттә, дедикләримиздән белә бир нәтичә чыхармаг фи
риндә дејилик ки, фонетиканын тәдриси шакирдләрин нитгин
дәки бу вә ја дикәр тәләффүз гүсурларыны тамамилә арада
галдырмалыдыр. Лакин биз һазырда шакирдләрә фонетикада
формал нәзәри мә'лумат верәркән, онларын нитгиндәки диалек
тизмләрин арадан галдырылмасына вә әдәби тәләффүз вәр
дишләринин ашыланмасына лагејд мүнасибәт бәсләмәк һалла
ры илә разылаша билмәрик. Фонетиканын һәр бир мөвзусуну

тәдриси шакирдләрә минимум шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләри ашыламалыдыр. Мәһз буна көрә фонетика дәрсләрини елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, о билаваситә шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләринин, һәрфи тәләффүз вәрдишләринин әдәби тәләффүз вәрдишләри илә әвәз олунмасына хидмәт етсин. Бу иш кечичи олмамалыдыр. Белә ки, морфолокија вә синтаксисин тәдрисиндә дә шакирдләрин нитгиндә олан гүсурлар јери кәлдикчә арадан галдырылмалыдыр.

Фонетиканы өјрәнмәклә шакирдләрдә сөзләрин тәләффүзү илә јазылышы арасындакы ујғунлуғу вә ујғунсузлуғу мүстәгил мүәјјәнләшдирмәк бачарығы јаранмалыдыр. Шакирдләр сәсләри ајрылыгда дүзкүн тәләффүз етмәклә јанашы, онлары сөз дахилиндә бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрдији шәраитдә дә әдәби нормада тәләффүз етмәји, сөздә сәсләри вә һәрфләри мүәјјәнләшдирмәји өјрәнмәлидирләр.

Ләнкәран рајонунун бир чох мәктәбләриндә шакирдләрин нитги үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр, мүәллимләрлә сөһбәтләримиз, мәктәб сәнәдләри вә методик әдәбијјатла танышлыг нәтичәсиндә белә гәнаәтә кәлдик ки, диалект шәраитиндә фонетиканын әдәби тәләффүзлә мүгајисәли шәкилдә тәдриси шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасы ишини хејли асанлашдырыр, онларын орфографик вә орфоепик вәрдишләрини, мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. Бу исә шакирдләрдә грамматиканы шүурлу мәнимсәмәјә бөјүк һәвәс ојадыр. Белә ки, шакирдләр фонетиканын тәдриси просесиндә дилимизин сәс системини, данышыг сәсләринин физиолокијасыны, онларын үнсијјәтдәки ролуну вә диалект тәләффүзү нәтичәсиндә сөзләрин сәс тәркибиндә баш верән дәјишикликләри баша дүшүрләр.

Бурадан ајдын олур ки, IV синифдә өјрәнилән фонетик материаллар шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасында, әдәби тәләффүз вәрдишләринин инкишафында мүәјјән елми әсас вә нәзәри база ролуну ојнајыр.

Фонетиканын јерли шивә шәраитиндә тәдриси заманы шакирдләр фонетик ахын нәтичәсиндә нитгләриндә баш верән сәс дәјишмәләри илә таныш олур вә бу әсасда да шивә тәләффүзү илә әдәби тәләффүз арасындакы ујғунсузлуғун сәбәбини шүурлу сурәтдә дәрк едирләр.

Scanned with ACE Scanner

Бәс мәктәбләримиздә фонетика бәһсинин диалект ш
раитиндә тәдрисинин һазырки вәзијјәти нечәдир? Фонетик
дан верилән нәзәри мә'лумат шакирдләрин орфоепик вәрди
ләринин инкишафына нә дәрәчәдә хидмәт едир? Фонетикан
диалект шәраитиндә тәдриси заманы шакирдләрин әдәби т
ләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн апарылан иш
ләр мүасир методиканын гаршыда гојдуғу тәләбләрә нә д
рәчәдә ујғун кәлир?

Фонетиканы јахшы билмәк дүзкүн јазмаг вә сәлис әд
би дилдә данышмаг үчүн чох әһәмијјәтлидир. Буну нәзәр
алараг фонетика дәрсләрини елә гурмаг лазымдыр ки, о б
лавасиҭә шакирдләрин нитг инкишафына көмәк етсин. Мәһ
буна көрә дә диалект шәраитиндә IV синиф шакирдләринә ф
нетика бәһсини јахшы мәнимсәтмәк мәгсәди илә һәр бир м
әллим, биринчи нөвбәдә ибтидаи синифләрин програм мат
риалы вә дәрсликләри илә таныш олмалы, шакирдләрин ни
ги үзәриндә мүшаһидә апармалы вә өз ишини планлашды
раркән бунлары һөкмән нәзәрә алмалыдыр. Чох тәәссүф к
бә'зи мүәллимләр шакирдләрин ибтидаи синифләрдә алды
лары фонетик мә'луматла IV синифдә өјрәнәчәкләри били
ләр арасында әлагәјә лазыми әһәмијјәт вермирләр. Ибтида
синифләр үчүн ана дили програмы вә дәрсликләри илә та
ныш олмадыгларындан, шакирдләрин Азәрбајчан дилинә,
чүмләдән фонетикаја аид нә кими мә'лумата јијәләндикл
рини билмәјән мүәллимләр дә вар.

Шүбһәсиз, белә мүәллимләр ибтидаи синифләрлә IV си
ниф арасында һеч чүр әлагә јарада билмәзләр.

Мүәллим билмәлидир ки, дөрдүнчү синиф шакирдләр
үчүн «Фонетика» мөвзусу тамамилә јени бир шеј дејил. Онла
һәмин бәһсә даир мә'луматы ибтидаи мәктәбин биринчи си
финдән алмаға башлајырлар. Биринчи синифдә шакирдлә
бә'зи фонетик һадисәләрлә һәлә савад тә'лими дөврүндә та
ныш олурлар. Онлар һәр бир јени сәси өјрәнәркән онун тә
ләффүз гајдасы илә, һәмчинин, ифадә едилдији һәрфлә та
ныш олурлар. Бу деврдә шакирдләр сөзләрин сәс-һәрф тәр
кибини өјрәнмәк үзрә чох мәшг едирләр. Белә практики иш
ләрлә јанашы онлар сәс, һәрф, саит, самит, һеча, сөз вә (
илә таныш олурлар. Дәрс илинин икинчи јарысында исә фо
нетик чалышмалара програмда 40 саат вахт ајрылмышдыр
Бу вахт әрзиндә савад тә'лими заманы газанылмыш вәрдиш
ләр инкишаф етдирилир, үстәлик шакирдләр сөз сонунда бә'

зи чинкилтили самитләрин јазылышы илә, сону г вә к илә битән чохһечалы сөзләрдә г-нин ғ-јә, к-нин ј-јә кечмәси, сәтирдән-сәтрә кечирмә илә таныш олурлар.

Икинчи синифдә 35 саат мүддәтиндә, биринчи синифдә газанылмыш вәрдишләр тәкрар олунур. Бундан әлавә шакирдләр бир нечә сөзү әлифба сырасы илә дүзмәји, галын вә инчә саитләри фәргләндирмәји бачармалы, һәтта додагланан вә додагланмајан саитләрлә таныш олмалыдырлар.

Үчүнчү синифдә шакирдләр биринчи-икинчи синифләрдә фонетика үзрә газандыглары мә'луматы кенишләндирир, аһәнк гануну һаггында мүәјјән тәсәввүрә јијәләнирләр.

Ајдындыр ки, ибтидаи синифләрдә шакирдләрин фонетикадан нә кими практик вәрдишә малик олдугларыны билмәјән, ејни заманда онларын нитгини мүшаһидә едиб тәләффүзләриндәки фонетик шивә хүсусијјәтләрини вахтында дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјән мүәллим һеч вахт фонетика бәһсини диалект шәраитиндә јүксәк сәвијјәдә тәдрис едә билмәз. Белә бир шәраитдә мүәллим ибтидаи синиф мүәллимләри илә әлагә сахламалы, онларын дәрсләрини мүшаһидә етмәли вә тәләффүзүндәки фонетик шивә хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәлидир.

Фәнн мүәллимләри шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләри илә ики јолла таныш ола билирләр.

1. Ибтидаи синиф мүәллимләри III синфи битирән шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләрини тәдрис илинин сонунда груплашдырыб, IV синифдә дәрс дејәчәк мүәллимә тәгдим етмәлидир ки, јени дәрс илиндә мүәллим өз ишини планлашдыраркән һәмин нөгсанлары нәзәрә ала билсин.

2. Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини груплашдырыб һесаба алмаг мәгсәди илә IV синифдә дәрс дејәчәк дил мүәллими ибтидаи синиф мүәллимләринин дәрсләриндә мүшаһидә апармалыдыр. О, ејни заманда јени дәрс илинин әввәлиндә фонетика бәһсини кечәркән, фонетик шивә хүсусијјәтләринә, морфолокија бәһсини кечәркән лексик вә грамматик шивә хүсусијјәтләринә гаршы мүбаризәни нечә тәшкил едәчәјини планлашдырмалыдыр.

Мәсәлән, Шәрг групу диалект вә шивәләри шәраитиндә дил мүәллимләри IV синиф шакирдләринин нитгиндәки фонетик шивә хүсусијјәтләрини ашағыдакы шәкилдә груплашдырмалыдырлар.

1. Галын саитләрин инчә саитләрлә (**анчаг-әнчәғ, ачиз-әчиз, гара-гәрә, гајчы-гејчи, шанлы-шәнли, лампа-ләмпә, ха-**

раб-хәрәб, хатырчам-хәтирчәм, **буғда-боғдә** вә с.) вә јаху
әксинә, инчә саитләрин галын саитләрлә әвәзләнмәси (**сәх**
вәт-сахават, чәфа-чафа, чәкич-чакуш, вәфат-бафат, вәрә
зараг, хәндәк-хандаг, вәфа-бафа, **мәтбәх-мытбәғ, чәсарәт-чы**
сарәт, мирвари-мырвары вә с.).
2. Бә'зи самитләрин дүшмәси нәтичәсиндә саитләрин узу
тәләффүз едилмәси һадисәси:
а) **Ә, е, ө** саитләринин сөзләрдән **h** самитинин дүшмәси нә
тичәсиндә узун тәләффүз едилмәси. Мәсәлән, **мәсул, фәлә,** зә
мәт, вәши, сөбәт, көнә, есан, Мети, етирам, етијач вә с.
Бә'зән **h** самити илә јанашы **а, у, ә, и** саитләриндән биринин
дүшмәси нәтичәсиндә а, о, ә саитләринин узун тәләффүз едил
мәси, мәсәлән, **хаш еләмәк, гом, (гоһум), тәнк, шәр (шәһәр)**
да (даһа), сәр (сәһәр) вә с.
б) **А, о, ә,** саитләринин сөзләрдән **н** самитинин дүшмәси
нәтичәсиндә узун тәләффүз едилмәси. Мәсәлән, **һаси, сора**
гоши, до(маг) вә с.
в) **О, ө** саитләринин сөздән **в** самитинин дүшмәси **илә** ала-
гәдар олараг узун тәләффүз едилмәси. Мәсәлән, **дошан, доға,**
лоға, норуз, бозо, бәнөшә, дөран, өлән (мәк), һөсәр вә с.
г) Сөзләрдән ј самитинин вә бунунла јанашы **у, ү, и** саит-
ләриндән биринин дүшмәси нәтичәсиндә **о, ө, ү, ә, и** саитләри-
нин узун тәләффүз олунмасы. Мәсәлән, **соғ || соуғ, тоғ || тоуғ,**
со(маг), бөк, сөд||сөүд, өд||өүд, кин(мәк) вә с.
3. Там алчалан дифтонглар **(оу, өү, ои, еи, үи)** нәтичәсиндә
баш верән сәһвләр; **ганоуз, гоурума, бырһоуз, сөүд, нөүт, чө-**
үз, шүит, бөүк, соуғ, тоуғ, јоуғ вә с.
4. Јүксәлән дифтонглар **(иа, иә, уа, са, сә)** нәтичәсиндә баш
верән сәһвләр; **дуаг, суашмаг, чуала, чоача, рүә, гүаjү** вә с.

Шакирдләрин нитгинин белә өјрәнилмәси фонетиканын
тәдриси просесиндә онларын нитгиндәки шивә хүсусијјәтләри-
нә гаршы мүбаризәни дүзкүн тәшкил етмәкдә мүәллимин иши-
нә јахындан көмәк көстәрир.

Шакирдләрин нитгиндәки грамматик вә лексик шивә хү-
сусијјәтләрини исә бир гајда олараг IV синифдә дәрс дејән мү-
әллим тәдрис илинин әввәлиндән мүшаһидә етмәјә башлама-
лы, һесаба алыб груплашдырмалы вә морфолокијанын тәдри-
си просесиндә јери кәлдикчә характерик лексик вә грамматик
шивә хүсусијјәтләрини әдәби дилдә мүгајисәли шәкилдә изаһ
етмәлидир.

Мүәллим IV синифдә «Һәрфләр» мөвзусуну кечәркән јазы
тахтасында сәсләрин һәрфләрлә мүгајисәсини апармалыдыр.
Бу заман шакирдләри баша салмаг лазымдыр ки, нитгимиздә
олан сәсләри јазыда ејнилә вермәк мүмкүн дејилдир. Чүнки
дилимиздәки сәсләр һәрфләрә нисбәтән чохдур. Јерли шивә
нитгиндә бу фәрг даһа бөјүкдүр. Сәслә һәрф арасындакы белә
ујғунсузлуг сөзләри һәмишә јазылдығы кими тәләффүз етмәјә
вә тәләффүз едилдији кими јазмаға имкан вермир. Мәсәлән,
Шәрг групуна дахил олан Ләнкәран шивәләри үчүн характе-
рик олан **оу-өү, ои, еи, үи** там алчалан дифтонглар нәтичә-
синдә баш верән сәһвләрдир. Мәсәлән: **гоноуз, гоурума, быр-**
һоуз, сөүд, нөүт, чөүз, чинчоил, чилеи, шүит, бөүк, соуғ, тоуғ,
јоуғ вә с.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, сөзүн тәләффүз илә
јазылышы (сәс тәркиби илә һәрф тәркиби) арасындакы фәрги
шакирдләрә шүурлу мәнимсәтмәк үчүн сөзләрин диалект тә-
ләффүзүндәки сәс тәркиби илә јазылышындакы һәрф тәркиби-
ни мүгајисәли шәкилдә изаһ етмәк јахшы нәтичә верир. Мә-
сәлән, «бәһанә» сөзүнүн тәләффүзү үзәриндә шифаһи чалыш-
ма апараркән, әввәлчә ону бир нечә дәфә дүзкүн демәк лазым-
дыр. Сонра исә бу сөзүн диалект тәләффүзүндә һансы сәслә-
рин ешидилдији **(м, а, һ, н, а)** баша салынмалыдыр.

Икинчи дәрсдә «Сәс вә һәрф» мөвзусуну кечәркән бу сөзү
јазы тахтасына јазмаг (бәһанә) вә онда һансы һәрфләрин
(бе, ә, һе, ен, ә) олдуғуну сөзүн диалект тәләффүзүндәки сәс
тәркиби илә мүгајисәли шәкилдә изаһ етдикдән сонра шакирд-
ләрә баша салмаг лазымдыр ки, сәс јалныз тәләффүзлә ала-
гәдардыр, һәрф исә јазы илә әлагәдардыр.

Јерли шивә тәләффүзүндә исә әксәр сөзләрин тәркиби илә
һәрф тәркиби бир-биринә ујғун кәлмәдијиндән белә сөзләрин
бир гисмининин дүзкүн тәләффүзүнү өјрәнмәк мәгсәди илә ша-
кирдләрә «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндән истифадә
етмәји тапшырмаг олар. Чүнки әдәби дилимиздә сөзләрин бө-
јүк әксәријјәти тәләффүз олундуғу кими дә јазылыр. Орфогра-
фијамызын бу принсипи (фонетик принсипи) јерли шивә ша-
раитиндә шакирдләрин дүзкүн тәләффүзә јијәләнмәләри үчүн
көзәл имкан јарадыр.

Шакирдләрин сәс вә һәрф һаггында әлдә етдикләри мә'лу-
маты вә орфографик вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк мәгсәди

Scanned with ACE Scanner

илә мүхтәлиф чалышмалардан истифадә етмәк мәгсәдәујғу
дур.

1. Ашағыдакы сөзләри «Мәктәблинин орфографија лүғ
ти»ндән тапын вә онларын јазылышы илә дејилиши (шивә т
ләффүзү) арасындакы фәрги мүгајисә един: **хөрәк, һөрмә
пул, дөшәмә, көл, туфан, тумчар, тохум, үзүк, мүрачиәт, бу
лар, түфәнк, өзүм, дүјү, бура.**

2. Ашағыдакы сөзләри чүмләдә ишләдин. Илк сәсләри не
чә тәләффүз етмәнизә фикир верин, сөзүн әввәлиндәки сәс
һәрфлә мүгајисә един: **бәһанә, гәсәбә, Гасым, отуз, ағач, ах
шам, гајчы, чәмән.**

3. Ашағыдакы сөзләри һечаларла дејин, **ч** сәсинин тәләф
фүзүнә фикир верин. Сөзләри дәфтәринизә јазын. Дејилиш
илә јазылышына ујғун кәлмәјән һәрфләрин алтындан хәтт чә
кин: **кеч, гоча, бачы, бич, бачармаг, сач, ач, мачал.**

Шакирдләр бу типли чалышмалар васитәси илә сөзүн диа
лект тәләффүзү илә јазылышыны мүгајисә едәрәк онларын
арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирир, ејни заманда јазылышы
чәтин сөзләрин орфографијасына даир ибтидаи синифләрд
әлдә етдикләри мә'луматы мөһкәмләндирирләр. Чүнки бу чүр
чалышмалар әсасында шакирд баша дүшүр ки, **хөрәк, һөрмәк,
пул, дөшәмә, көл, туфан, тумчар, үзүк, мүрачиәт, бунлар, өзүм,
дүјү, бура** типли сөзләрин **«хорәк», «һормек», «пүл», «дошамә»,
«кол», «тифан», «тимчар», «үзик», «мырачат», «бынлар», «ти-
фәнк», «өзим», «дүки», «быра»** шәклиндә тәләффүзү әдәби тә-
ләффүз нормаларына ујғун дејил.

Үмумијјәтлә, диалект шәраитиндә шакирдләрә верилмиш
фонетик мә'луматы мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә апарылан
чалышмаларда сөзләрин тәләффүзүнә вә јазылышына хүсуси
диггәт јетирмәк лазымдыр.

Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини арадан
галдырмаг чәтин вә мүрәккәб бир просесдир вә бу, бирдән-
бирә һәјата кечирилә билмәз. Бунун үчүн узун мүддәт, тәдри-
чән мүбаризә апармаг вә ушагларын нитг мүһитинә гаршы
тә'сиредичи тәдбирләрдән истифадә етмәк лазымдыр.

Мүәллим илк нөвбәдә әдәби тәләффүзүн шивә тәләффүзүн-
дән үстүнлүкләрини инандырычы шәкилдә изаһ етмәли, ејни
заманда шивә хүсусијјәтләринин сәһв вә нөгсанлы чәһәтләри-
ни ајдынлашдырмалыдыр.

Бу иши һәјата кечирәркән еһтијатлы олмаг лазымдыр. Ши-
вә хүсусијјәтинә көрә шакирдләри данламаг, онларын даны-
шығыны кәсәрәк дүзәлиш апармаг вә шивә тәләффүзүнү лаға
гојмаг олмаз. Чүнки шакирдләр лап ушаг јашларындан дүш-
дүјү мүһитлә бағлы, шивә тәләффүзүнә үстүнлүк верирләр.
Шакирдләрин нитгиндә көк салмыш бир вәрдиши (шивә тәләф-
фүзүнү) јениси илә (әдәби тәләффүзлә) əвəз етмәк үчүн
иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, мәктәб мүһитинин тә'-
сири (әдәби тәләффүзүн мәнимсәнилмәси) шакирди әһатә
едән әтраф мүһитин тә'сириндән гүввәтли олсун.

Мәһз буна көрә дә тәдрис просесиндә диалект тәләффүзү
илә әдәби тәләффүзүн мүгајисәсиндән кениш истифадә един-
мәлидир.

Мүгајисә едилән објект әввәлчәдән мүәјјән олма-
лыгда ону нә вахт вә һансы мөвзу илә әлагәли шәкилдә мүга-
јисә етмәк дә мүмкүн дејил. Мәһз буна көрә дә мүәллим мүга-
јисә едәчәји фактлары мүшаһидәләри әсасында әввәлчәдән
мүәјјәнләшдирмәли, мөвзу үзрә груплашдырмалы вә тәдрис
просесиндә јени кечәчәји грамматик мә'луматла шакирдлә-
рин нитгиндә мүшаһидә етдији әдәби тәләффүзүн шивә тәләф-
фүзүндән үстүнлүкләрини шакирдләрә шүурлу сурәтдә баша
салмалыдыр.

Мүәллим IV синифдә «Аһәнк гануну» мөвзусуну кечәркән
изаһатыны белә башламалыдыр: «Ушаглар, сиз ибтидаи си-
нифләрдән билирсиниз ки, сөзләрдә ејничинсли саитләрин бир-
бирини изләмәсинә аһәнк гануну дејилир. (Јазы тахтасына ја-
шыл, **ганад, јарпаг, горугчу, чичәк, бөјүк** сөзләрини јазыб иза-
һатыны давам етдирмәлидир). Бу о демәкдир ки, сөзүн тәр-
кибиндәки әввәлинчи саит додагланмајан галын саитдирсә он-
дан сонра кәләнләр дә додагланмајан инчә олмалыдыр. Јазы
тахтасында көрдүјүнүз сөзләрин тәркибиндәки саитләрә **диг-
гәтлә бахын, јашыл** сөзүндәки **а, ы, ганад** сөзүндәки **а, а** саит-
ләринин һәр икиси додагланмајан галын, **горугчу** сөзүндәки
о, у, у саитләринин һәр үчү додагланан галын, **чичәк** сөзүндә-
ки **и, ә** саитләринин һәр икиси додагланмајан инчә, **бөјүк** сө-
зүндәки **ө, ү** саитләринин һәр икиси додагланан инчә саитләр
олдуғундан ејничинслидир. Демәли, бу сөзләрдә ејничинсли
саитләр бир-бирини изләдијинә көрә аһәнк гануну позулма-
мышдыр. Лакин дилимиздә башга дилләрдән кечмә елә сөз-
ләр вардыр ки, онларда ејничинсли саитләр бир-бирини излә-
мәдијинә көрә аһәнк гануну позулур. (Мүәллим бир күн әввәл

«Мəктəблинин орфографија лүғəти»ндəн тапшырдығы аби
əманəт, зəманə, адəт, гəрар, əлач, тагəт, стəкан сөзлəри
јазы тахтасына јаздырыб изаһатыны давам етдирир). С
инифдə сорғу-суал апарыр. Бу јолла шакирдлəри баша сал
ки, абидə сөзүндəки а саити додагланмајан галын, и, ə са
лəри исə додагланмајан инчəдир. Əманəт сөзүндə исə əвв
линчи ə додагланмајан инчəдир вə с. Белə сөзлəрдə ејничин
ли саитлəр бир-бирини излəмəдијинə көрə аһəнк гануну п
зулмушдур. Лакин сиз данышаркəн һеч дə бу чүр сөзлəр
јазылдығы кими тəлəффүз етмирсиниз, əксинə, тəлəффүз е
дијиниз кими јазырсыныз ки, бу да һəм тəлəффүз, һəм дə о
фографик нормалары ејни дəрəчəдə позур.

Сонра бир шакирди јазы тахтасынын гаршысына чағыры
бир-бириндəн аралы ики сөз јаздырыр: «дејирик», «дејилм
лидир».

Мүəллимин кəстəриши əсасында шакирд биринчи сөзү
алтында дүнəн евдə лүғəтдəн сечдији сөзлəри јерли шивəд
дејилдији кими, икинчи сөзүн алтындан исə əдəби дилдə тə
лəффүз олундуғу кими јазыр. Бу ишдə јолдашлары да он
кəмəк едирлəр.

Чалышма јазы тахтасында ашағыдакы кими јазылыр.

Дејирик	Дејилмəлидир
Абида аманат замана адат тагат стакан маhна	абидə əманəт зəманə адəт тагəт стəкан бəhанə

Ишин белə тəшкили, сəһвлəрин шакирдлəр тəрəфиндəн ашкара чыхарылмасы вə əдəби тəлəффүздəки гаршылығы илə мүгајисəси онлары јерли шивə хусусијјəтлəринə гаршы фəал мүбаризəјə алышдырыр.

СƏМƏД ВУРҒУНУН «ВАГИФ» ƏСƏРИНДƏ ДИЛ ХҮСУСИЈЈƏТЛƏРИ

Исмајыл ЗƏРБƏЛИЈЕВ,
Һ. Зəрдаби адына КДПИ-нин баш мүəллими, филоложи елмлəр намизəди.

Орта мəктəб програмларында кениш јер тутан сəнəткарларымыздан бири дə С. Вурғундур. Онун IV синифдə «Чејран» 2 саат, «Октјабр» 1 саат, «Гызыл шаһинлəр» 2 саат, V синифдə «Азəрбајчан» 4 саат, VI синифдə «Ананын өјүдү», «Минкəчевир гəһрəманы», «Јени шəһəр», «Гəһрəманын зəфəри» 5 саат, VII синифдə «26-лар» 4 саат, X синифдə «Вагиф», «Муған», «Зəнчинин арзулары» 12 саат; əкəр əлавə оху вə əзбəрлəнмəси мəслəһəт көрүлəн əсəрлəри дə бураја əлавə етсəк, бүтөвлүкдə С. Вурғун ирси мəктəблəримиздə тəдрис олунур.

Орта мəктəбдə тəдрис един бəдии əсəрлəрин идеја вə мəзмунуну өјрəтмəклə јанашы, онун дилинин дə өјрəнилмəси, јери кəлдикчə мүəллифин дилə мүнасибəти дə араштырылмалыдыр.

С. Вурғунун «Вагиф» əсəри тəдрис едилəркəн һəм əсəрин дили, һəм дə мүəллифин дил һаггында фикирлəри өјрəнилмəлидир. Əлбəттə, бунлар вəһдəтдə тəһлил едилиб өјрəнилдикдə даһа сəмəрəли олур.

«Вагиф» əсəриндə һəм мүсбəт, һəм дə мəнфи гəһрəманларын өз шəхсијјəти, өз дүшүнчəси олдуғу кими, өз ифадə тəрзи вə үслубу вардыр.

Бу образлар һаггында данышан мүəллим, онларын истəк вə арзуларыны, һəјатда тутдуғу мөвгеји тəһлил етмəклə бəрабəр, онларын ифадə тəрзини вə үслубуну да тəһлил едəрсə, һəмин образлар узун мүддəт јадда галар.

Scanned with ACE Scanner

«Вагиф» әсәриндә мүәллиф тәхминән ашағыдакы дил
сусиjjәтләриндән истифадә етмәлидир. Бура халг jарады
лығы, вулгаризм, тәкрарлар, сөзүн мәчази мә’насы, фра
локиjа, ади мәишәт сөзләри, сөзүн дахили формасынын т
риф олунмасы, сатирик вә мүсбәт мүгаjисәләр, сөздүзәл
васитәләри, омоним, синоним вә антонимләр дахилдир.

С. Вурғун халг поезиjасыны jахшы билирди. Халг ә
бииjатьі, халг тәфәккүрү, халг ифадә тәрзи онун илиjи
гәдәр нүфуз етмишди. Шаир бу барәдә данышаркән jазырд
«...Әдәби дилимиз ел әдәбиjjатындан, мүхтәлиф беjнәлха
кәлмә вә ифадәләрдән өз гидасыны аларaг инкишаф етмәк
дир» (С. Вурғун. Сечилмиш әсәрләри, V чилд, сәһ. 28).

С. Вурғун тарихин бөjүк китабыны (шифаһи халг әдәби
jатыны) сәһифә-сәһифә охумушдур. О, бөjүк шаир, көркәм
алим иди.

Шифаһи халг әдәбиjjаты елә бир хәзинәдир ки, ондан и
тифадә етмәдән, jени, зәнкин сөз хәзинәси jаратмаг мүмк
деjилдир. Елә сәнәткарлар вар ки, фолклор нүмунәләрини
үслубларына уjғунлашдырыр, еләләри дә вар ки, jениләрин
jарадыр вә с. С. Вурғун «ел бир олса зәрби кәрән сындырар
фикрини өз үслубуна уjғун белә ифадә едир:

Бир дә, Илjас! Мәсәл вар
Ел jығылса бир jерә,
Валлаh, кәрән сындырар... (69)

Фолклордан истифадә етмәкдә һәр сәнәткарын өз үслуб
олдуғу кими, С. Вурғунун да өз хүсусиjjәти, өз зөвгү вә приjо
му вардыр. Шаир бу әсәриндә jери кәлдикчә халг jарадычы
лығына мүрачиәт етмиш, өзлүjүндә мүчәррәд олан халг ифа
дәләрини конкретләшдирмишдир: «Кечинин буjнузу кичишән
дә чобанын чомағына сүртәр» кими үмуми ифадә «Вагиф»
әсәриндә «Кечинин әчәли jетишән заман, чобан чомағына
сүртүнәр һеjван» (103) кими конкретләшдирилмишдир.

Әсәрин дилиндәки хәлгилиjи тәкчә данышыг дилиндәки
сөзләр, бә’зи вулгаризмләр, аталар сөзү вә мәсәлләрин иш
ләдилмәси илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Дилин хәлгилиjи
үчүн, әлбәттә, бунлар лазымдыр, лакин тәкчә бун
лар кифаjәт деjилдир. Әсәрин дили бир дә она көрә хәлгидир
ки, пjеси бүтүн тамашачы, кениш зәһмәткеш күтләләри баша
душүр. Шаир һамынын ишләтдиjи ади сөзләри елә тәркибдә
вермишдир ки, бунунла үмумхалг дили нормаларынын вә
ифадә васитәләринин кенишләнмәсинә көмәк етмишдир.

Мисаллар: «Jох бир... сән дә долама кәрәк...» (69)
«Нә?.. Нә? Мисри гылынч? Нә? Короғлу?» (117)
«Хеjрә гәншәр кедин, чох шад олдум мән» (17)
«Кәләр өһдәсиндән ләләшин Илjас». (39)

Көрүндүjү кими, шаир чанлы данышыг дили үнсүрләриндән, ифадә тәрзиндән истифадә етмәклә драматуркиjа, поезиjа дилини хеjли зәнкинләшдирмишдир.

С. Вурғун классик Азәрбаjчан әдәбиjjатына, онун поетик-үслуби гаjда-ганунларына дәриндән бәләд бир сәнәткар иди.

Шаир «Вагиф» әсәриндә халг jарадычылығына мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн мүрачиәт етмишдир.

а) Әмәклә әлагәдар ишләдилмиш аталар сөзләри:

«Бәс сән аға, мән аға
Инәjимизи ким саға?» (68)
«Көнлү балыг истәjән
Кәрәк кирсин дәнизә» (68)
«Шанада бал тутан бармағын jалар» (69)

Шаирин һәмин аталар сөзләриндән истифадә етмәкдә мәгсәди халг ишинә гошулмаjан, риjакарлыг, хәjанәт вә намәрдлик едән илjаслары Күрд Муса кими образларын дили илә тәнгид етмәкдән ибарәт олмушдур. Мүәллиф тәнбәлләри, халг ишинә хор баханлары, асан jолла варланмаг истәjәнләри тәнгид етмәклә бәрабәр, онлары ел сөзләри илә ифша етмишдир.

Шаир халг jарадычылығына мүрачиәт едәркән, аталар сөзү сечәркән онлары үмумиликдән конкретлиjә, геjри-муәjjәнликдән муәjjәнлиjә чыхармышдыр:

Халг jарадычылығында:

Сән аға, мән аға
Инәкләри ким саға?
Бал тутан бармаг jалар.

«Вагиф» әсәриндә:

Бәс сән аға, мән аға
Инәjимизи ким саға?
Шанада бал тутан бармағын jалар».

б) Бирликлә әлагәдар аталар сөзләри:

Ел jығылса бир jерә,
Валлаh кәрән сындырар...» (69)

«Вагиф» әсәриндәки дил хүсусиjjәтләриндән бири дә мү-

Scanned with ACE Scanner

мүәллифин лору вә вулгар сөзләрдән истифадә етмәсидир. Шаир бу әсәриндә һәмин мәсәләләрдән бачарыгла истифадә етмишдир. О, лору вә вулгар сөзләрдән истифадә едәндә дә бәдии дилимизин бу имканларындан кәнара чыхмамыш, әксинә, онлары бир гәдәр дә зәнкинләшдирмишдир.

Лору сөзләрдән «Вагиф» әсәриндә дә истифадә едилмишдир. Һәмин сөзләри ишләтмәкдә мүәллифин мәгсәди бу вә ја дикәр һадисәни реал вә чанлы тәсвир етмәк, образын нитгини фәрдиләшдирмәкдән ибарәт олмушдур.

Мәсәлән:

«Чанына **азар!**» (110).
«**Чор** нә вар, нә вар!» (110)
«Јох **әјә,** бу бојда **гансызлыг** олар?» (110)
«**Талана** кетмәсин елләрин вары» (76)
«Беләси **күдаза** тез верәр бизи» (74)
«Јабы чинси кими **шыллаг атырлар**» (70)
«Јох бир! **Патавалы чобан бир өлкә**
Бөјүк Фирдовсиләр јаратды бәлкә...» (62)
«Кәләр өһдәсиндән **ләләшин** Илјас». (39)

Кобуд, гејри-әдәби сөзләр вулгар сөзләр адланыр. Бу сөзләрлә мүәллиф бу вә ја дикәр образа өз мүнасибәтини даһа дәгиг ифадә етмишдир. Мәсәлән:

«Һа... Һа... Һа! Гачмышдыр **кәлә баш дана!»** (79
«Күллә габағында чанындан горхан **гурумсаг»** (82)
«Онсуз да чох **гудурғандыр»** (97)
«Узун **мырылдама, сатылмыш алчаг!»** (42)

Көрүндүјү кими, әсәрдәки лору вә вулгар сөзләр диггәти чәлб едир. Бу сөзләри мүәллиф һәр бир образын характеринә, һәјатда тутдуғу мөвгејә ујғун ишләтмишдир. Һәмин сөзләр образын дахили аләмини даһа ајдын көстәрмәк үчүн ишләдилмишдир. Бу сөзләрдә тәнгид олунан образ да һәмин сөзләрә лајиг инсанлардыр. Буну ашағыдакы мисалда нәзәрдән кечирәк.

Һа... Һа... Һа! Гачмышдыр кәлә баш дана» (79

Суал олунур, гачан кимдир? О, бу сөзләрә лајигдирми?

Бәли, гачан, кизләнән,, вәтәни дүшмән әлинә верән Ибраһим хан бу сөзләрә һәгигәтән лајигдир. О, һәгигәтән «кәлә баш дана»дыр.

«Вагиф» әсәриндә мүәллиф бир сыра алынма сөзләрдән дә истифадә етмишдир.

Мәсәлән:

«**Худаја!** Инсанын һалы **јамандыр,**
Нәләр чәкдијимиз сәнә **әјандыр.»** (5)
«Бәли, гуллуғунуз **бәндәјә** даир?» (7)
«Еј бөјүк һөкмдар, **әһвали-шүма...»** (31)
«Сиздә **фәзиләт** дә, **әдаләт** дә вар.» (62)

Көстәрдијимиз мисалларда алынма сөзләрлә јанашы, һансы фикри һансы синфин нүмајәндәсинин сөјләдији, һансы ифадәни кимин ишләтмәси дә өз-өзүнә ајдын олур.

С. Вурғун башга дилләрдән сөз алмаг мәсәләсинә олдугча мәс'улијјәтли бир иш кими бахырды. Шаир јазырды:

«Халгын мүгәддәс бир дөвләти дә вардыр. О да халгымызын дилидир. Дил халгын намусу демәкдир, тарихи демәкдир, вичданы демәкдир. Биз дил мәсәләсини һәр бир јердә көз бәбәјимиз кими көзләмәлијик» (сәһ. 102).

Шаир бир мәсәләни дә чох һаглы олараг гејд едир:

«Доғрудур, биз әрәбчилик, фарсчылыгла мүбаризә апармышыг. Анчаг бир шеји унутмаг лазым дејил ки, бизим дилимиздә мин илләрдән бәри вәтәндашлыг һүгугу газанмыш әрәб-фарс сөзләрини дилимиздән чыхармамалыјыг. Һәгигәт, әдаләт, малијјә сөзү ишләтмишик вә буну бүтүн халг билир. Нә үчүн бу сөзләр дилимиздә галмасын?».

«Вагиф» әсәриндә ишләдилмиш әрәб-фарс сөзләри дә бу габилдән олдуғундан дилимизин өз сөзләри кими вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

Шаир әсәрдәки һәр бир образы диндирәркән һәмин сурәтләрин дүнјакөрүшүнә, әхлаг вә дүшүнчәсинә мүнасиб сөзләр сечмиш, ифадәләр тапмыш, онлары јерли-јериндә ишләтмишдир. Одур ки, әсәрдә һәр бир образын өз сөзү, өз данышыг тәрзи вардыр. Образларын ишләтдији сөз вә ифадәләр онларын шүуруна, көрүш даирәсинә, мәсләкинә ујғун кәлир.

Әсәрдә сөзүн һәгиги мә'насы илә јанашы онун мәчазы мә'насындан да кениш истифадә едилмишдир. Шаир әсәрдә метафора васитәсилә јүксәк образлылыг јарадыр, әдәби дилин бу имканындан бачарыгла истифадә едәрәк, образын нитгинин даһа ајдын вә тә'сирли олмасына наил олур.

«Мән орда олмасам **ган чыхар дизә,**
Гушлар да **ағлајар** елләримизә.» (14)
«Сән халгын **көзүнү ачырсан,** бизә
О **да баш әјмәјир** бир әмримизә.» (35)
«Гәсдән **олачағам онун сағ әли»** (40)

Scanned with ACE Scanner

Шаир бу үслуби имкана тез-тез мүрачиәт етмиш, мүхтәлиф форма вә нөвләриндән истифадә етмишдир.

Бәдии үслубун әсас мәзијјәтләриндән бири онун образлы олмасындадыр. Она көрә дә С. Вурғун јарадычылығында, ҹүмләдән, «Вагиф» әсәриндә мәҹазлара кениш јер верилмишдир. Чүнки сөз, мәҹазы мә'нада ишләдилдикдә образлылыг, емосионаллыг артыр.

Әсәрдә ади-мәишәт лексикасына да мүрачиәт едилмишдир. Бу сөзләрлә мүәллиф бөјүк мә'налар ифадә етмишдир. Буна ашағыдакы мисалда нәзәр јетирәк:

«Нә **чувал дибиндә бир арпа** вардыр,
Нә дә **тәкнәмиздә гуру бир чөрәк.**» (14)

Һәмин сөзләрлә мүәллиф кәндлиләрин јашајыш тәрзини, онларын нәјә еһтијачлары олдуғуну, нәдән корлуг чәкдикләрини чох ајдын ифадә етмишдир. Әсәрдә кечә, бағдаш, кәрмә, бафта, чуха, кума, јурд, касадлыг вә с. кими мәишәт сөзләри ишләдилмишдир.

«Вагиф» әсәриндәки үслуби хүсусијјәтләрдән бири дә синоним, омоним вә антонимләрдән кениш шәкилдә истифадә едилмәсидир. Бу үслуби имканларын һәр бири мүәјјән мәгсәд дашыјыр.

1. Сада синонимләр—дәрд-зилләт (8), гајғы-дәрд (9), од-алов (11), кеф-ләззәт (12), дујан-дүшүнән (25), јерсиз-наһаг (22) вә с.

2. Мүрәккәб синонимләр: бир тәһәр— бир чүр (25—49), бәзәк вурмаг—сығал вурмаг (17—18), гара демәк—гара сөјләмәк (27—28) вә с.

Әсәрдә омонимләрдән дә истифадә едилмишдир. Мәсәлән:

Шаирдир ләгәби **«Вагиф»**
Јаранмыш дејирләр һәр елмә **вагиф.** (62)
Хошдур бу дағларын сәрин **һавасы**
Чал, гарышсын она курчү **һавасы!..** (107)

Мүәллиф әсәрдә антонимләрдән дә истифадә етмишдир. Мәсәлән:

Руһу охшар, гәлби охшар инчә бир чанан сәси,
Каһ күләр, каһ ағлајар һәр дәмдә бир мә'насы вар. (19)

Халг шаири С. Вурғун «Вагиф» әсәриндә Азәрбајчан дилинин мә'нәви гүдрәтиндән, садәлијиндән, зәнкинлијиндән, аһәнкдарлығындан истифадә етмәклә, өлмәз сәһнә әсәринин јаранмасына там мүвәффәг олмушдур. Белә бир әсәри шакирдләрә даһа дәриндән өјрәтмәк үчүн онун идеја вә мәзмуну илә бирликдә көстәрдијимиз дил хүсусијјәтләрини дә тәһлил етмәк, өјрәтмәк бизчә фајдалы олар. Бу, әсәрин там өјрәнилмәси вә узун мүддәт јадда галмасы үчүн фајдалы олдуғу кими, Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин, онун үслуби имканларынын өјрәнилмәси үчүн дә фајдалыдыр.

Сифариш 120

Scanned with ACE Scanner

КОММЕНТАРИЛИ ЧАЛЫШМАЛАР ВƏ КОММЕНТАРИ ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫНА ДАИР

Мурғуз ТАҒЫЈЕВ
Кировабад зона МТИ-нин дил-әдәбијјат тәдриси кабинетинин әмәкдашы

Мүасир дөвр мүәллимдән тәләб едир ки, о шакирдлә
фәал дүшүнмәсини тә'мин етсин, дәрсин һәр бир санијәси
фектли олсун. Дәрсин еффектлилијинин артырылмасында
кирдләрин фәаллығынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә олд
да онун јарадычы тәхәјјүлү даһа јахшы инкишаф едир, дүзк
мүһакимә јүрүтмәк бачарығына јијәләнир.

Мүәллим шакирдләрин фәаллығыны, дәрсә, елмә мара
ны мүхтәлиф јолларла артырыр. Бу јоллардан бири дә өјрә
чи јазылардыр.

Дәрсдә вахта гәнаәт етмәк, шакирдләрин сүр'әтли фик
ләшмәсинә наил олмагда комментарили чалышма вә өјрәди
имла јазынын бир нөвү олан комментарили јазыларын хүсу
әһәмијјәти вардыр. Комментарили чалышмада шакирдләр ј
зы тахтасында ишләмәјиб, шифаһи мүһакимәләр јүрүдүрлә
Белә ки, мүәллим әввәлчәдән 2 вә ја 3 шакирдә (кетдикчә ко
ментарларын сајы артыр) нөвбә илә сөзләри, јахуд ҹүмләлә
изаһ едәҹәјини тапшырыр. Мүәллим кечилмиш мөвзу илә әл
гәдәр олараг сөз вә ҹүмләләри дејир, бир шакирд отурду
јердә ишдән ајрылмадан јаздығы сөзләри бәркдән коммента
(изаһ) едир. Галан шакирдләр исә диггәтлә гулаг асыр вә ј
зырлар. Вахт итмәсин дејә бир шакирд изаһыны дајандыра
кими башга шакирд ону әвәз едир. Сәһв дедикдә әввәлҹәдә
нәзәрдә тутулмуш шакирд онун сәһвини дүзәлтмәклә изаһ
давам етдирир.

Әкәр комментатор һәр һансы сөзү изаһ етдикдә, динләјә
шакирдләрдән биринин диггәти јајынырса, онда һәмин ша

ирд јериндәҹә изаһ едә билмәдији сөзү уҹадан дејир. Бунун-
а комментари едән шакирд билир ки, һәмин сөзү бир дә ај-
ынлашдырмаг лазымдыр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, кетдикҹә онун комментатору
охалсын. Әввәлҹә јахшы охујан шакирдләр, сонра исә инки-
аф етмәкдә олан зәифләр ишә ҹәлб олунсун.

Комментарили чалышма шакирдләри даһа диггәтли олма-
а, сүр'әтлә фикирләшмәјә алышдырыр. Һәмчинин, вахта гә-
аәт едир. Јазы тахтасында чалышма апардыгда шакирдин
әфтәр-китабыны јығмасы, јазы тахтасына кетмәси, јолдашы-
ын бурахдығы сәһвин мүәјјәнләшдирилмәси бир гәдәр вахт
парыр. Комментарили јазынын дикәр әһәмијјәтли ҹәһәтләри
ә вардыр.

Комментарили јазынын ән јахшы ҹәһәти ондадыр ки, ја-
ы просесиндә шакирдләрә әввәлҹәдән хәбәрдарлыг едилир,
нларын бураха биләҹәкләри сәһвләрин гаршысы јериндәҹә
лыныр. Бу исә орфографијанын тәһлилиндә хүсуси әһәмијјәт
əсб едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи ибтидаи синиф вә еләҹә
ә фәнн мүәллимләри өјрәдиҹи бу чалышма вә јазы нөвүндән
кениш истифадә едирләр.

Кировабад шәһәриндәки 44 №-ли орта мәктәбин
мүәллими Алмаз Вердијева комментарили чалышмалардан
мүнтәзәм истифадә едир. Биз онун Азәрбајҹан дилиндән «Си-
фәтин гурулушҹа нөвләри» мөвзусуну кечәркән дәрсиндә ол-
дуг. Алмаз мүәллим кечән дәрсләрдә «Сифәтин гурулушҹа
нөвләри» һаггында нәзәри мә'лумат вермишди. О, кириш мүса-
һибәсиндә сифәтләрдә сөз јарадыҹылығындан, јә'ни сифәтин
сөздүзәлдиҹи шәкилчиләр вә мүхтәлиф сөзләрин бирләшмә-
синдән әмәлә кәлдијини фронтал суалларла бир даһа шакирд-
ләрин јадына салды. Ондан сонра 153 №-ли тапшырығын шәр-
тини ајдынлашдырды. Мүәллим тапшырыгдакы рабитәсиз
ҹүмләләрдән ибарәт мәтни диггә етди.

1. Гочаг ушаглар тарладан гајыдырлар.
2. Ахшамчағы күҹлү күләк әсди.
3. Көдәкбој киши чешмәјини силиб, ҹибинә гојду.

Мүәллим бу ҹүмләләри охудугҹа ҹаваб верән шакирд
отурдуғу јердә изаһ едирди:

—«Гочаг» сөзү «ушаглар» исминә аиддир, һансы? суалына
ҹаваб верир. Бир көкдән ибарәт олдуғу үчүн садә сифәтдир.

Һәмин шакирд «күчлү» сифәтини садә адландырды. икинчи комментатор мүәллимин ишарәси илә изаһ етмәјә ба- лады:

—«Күчлү» сифәти көк вә сөздүзәлдичи шәкилчидән әм- кәлмишдир. Она көрә дә дүзәлтмә сифәтдир. Өзү дә «күлә исминин нечәлијини билдирир. Үчүнчү чүмләдәки «көдәкб сөзү дә сифәтдир. О «киши» исминин нечәлијини билдир Ики көкдән әмәлә кәлдији үчүн мүрәккәб сифәтдир. Тапш рыгда олан бүтүн чүмләләр 13 дәгигә ичәрисиндә 4 нәф комментатор тәрәфиндән изаһ едилди. Чалышма заманы б түн шакирдләр мүәллим вә изаһ едәнләри (комментаторлар изләјиб јазырдылар. Чалышманын ичрасы јохланылдыг јалныз бир шакирдин ики јердә сәһв јаздығы мүәјјәнләш

Синифдә 8 нәфәр комментатор варды. Мүәллим чалыш ки, онларын сајы кетдикчә артсын.

Алмаз Вердијева комментарили јазы заманы шакирдлә савадлы јазмаг вәрдишини дә ашылајыр. О, дејилиши илә ј зылышы арасында фәрг олан сөзләрдән ибарәт рабитәсиз мә үзрә даһа чох комментарили чалышма апарыр.

Комментарили чалышмалардан истифадә едән габагчы мүәллимләримиз чохдур. Мәсәлән, Кировабад дәмир ј интернат мәктәбин мүәллими Судеф Исмајылов, 22 №-л мәктәбин мүәллими Ханым Мәммәдова, 16 №-ли мәктәби мүәллими Сәмајә Әлијева вә башгаларынын тәчрүбәси тәгд рәлајигдир.

Кировабад шәһәриндәки 168 №-ли мәктәбин дил-әд бијјат мүәллимләриндән Шәмси Абдуллајева, Чәмилә Очаглы Шәмхор рајонундакы Низами адына шәһәр орта мәктәбин мүәллими Чәмилә Әлијева, Ленин гәсәбә орта мәктәбин мүәл лими Тамилла Мә'симова, Көнүллү кәнд орта мәктәбин мүәл лими Чәмил Бахшәлијев Азәрбајчан дили дәрсләриндә ком ментарили чалышмаларын тәтбигинә јер верирләр.

Чәмил Бахшәлијев V синифдә мәчһул фе'лләри кечиб гур тардыгдан сонра комментарили чалышмалардан бачарыгла истифадә едир. О, чалышма заманы нәинки јени кечдији мөв зулар үзрә, һәтта ил әрзиндә кечилмишләри бир даһа тәкрар едиб мөһкәмләдир.

Мүәллимин бир дәрсиндә иштирак етдик. О, һазырлы апардыгдан сонра синфә ашағыдакы чүмләни верди: **Кәнди- миздә тәзә гују газылды.**

Шакирдләрин һамысы чүмләни јазды. Шакирдләрдән би- отурдуғу јердә изаһ етмәјә башлады:

—Верилмиш чүмләдә дөрд сөз вардыр. «Кәндимиз» сөзү умуми исимдир, садәдир. «Кәнд» сөзүн көкүдүр. Бу сөз бирин- шәхс чәм мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмиш, сонра исә смин јерлик һалында ишләнмишдир. Јерлик һалында ишлән- ијинә көрә һәмин һалын суалына (һарада?) чаваб верир вә үмләнин јер зәрфлији јериндә ишләнир.

Икинчи шакирд изаһаты давам етдирир:

—Чүмләдә ишләнән «тәзә» сөзү сифәтдир. Чүнки «гују» сө- үнә (исмә) аид олуб «һансы?» суалына чаваб верир. Һәмин өз сифәтин ади дәрәчәсиндәдир. Өзү дә садәдир, чүмләнин ә'јинидир. Шакирд изаһатыны давам едир: Һәмин чүмләдә шләнән «гују» сөзү үмуми исимдир, тәкдир. «Гују» сөзү ад- ыг һалында ишләндији үчүн һеч бир шәкилчи гәбул етмәмиш- ир. Исмин «нә?» суалына чаваб верир. Өзү дә чүмләнин үбтәдасыдыр.

Башга бир шакирд ону әвәз едир:

—Јаздығымыз чүмләнин фе'ли «гызылды» сөзүдүр. Һәмин өз «ыл» шәкилчисини гәбул етдијинә вә «гызылды» фе'- индә ишин ичрачысы мә'лум олмадығына көрә мәчһул нөвүн- ә ишләнмишдир. Сөзүн көкү «газ» тә'сирли фе'лдир, «ыл» шә- килчисини гәбул едәрәк мәчһул фе'л олмушдур. Һәм дә тә'сир- сиздир. Фе'лин шүһуди кечмиш заман шәкилчисини гәбул ет- миш тәсдиг фе'лдир.

Комментаторлар өз изаһатыны гуртардыгдан сонра мүәл- лим шакирдләрин јазыларыны јохлады. Шакирдләрин 90 фаизи дүзкүн јазмышды. Беләликлә, мүәллимин дәрсин әввәлиндә апардығы комментарили јазы шакирдләрин кечмиш дәрсләрдә вә ев тапшырыгларыны јеринә јетирәркән мәнимсәдикләри биликләри ашкара чыхарыб мөһкәмләтди.

Лакин белә мүәллимләримизлә јанашы комментарили ја- зынын әһәмијјәтини билмәјән вә онун маһијјәтини өјрәнмәјән мүәллимләримиз дә вардыр.

Бә'зи мүәллимләрлә сөһбәтимиз заманы ајдын олду ки, онлар комбинә едилмиш јазы нөвү илә комментарили јазы нө- вүнү ејниләшдирир. Һәтта комментарили јазы илә изаһлы имланы да гарышдырырлар. Дүздүр, комментарили јазынын изаһлы имлаја охшар чәһәтләри вардыр. Лакин онун фәргли чәһәтләри дә аз дејилдир. Изаһлы имла заманы мәтн мүәллим тәрәфиндән чүмлә-чүмлә охунур, шакирдләр јазыр. Бу чүмлә

Scanned with ACE Scanner

јазылдыгдан сонра шакирдин бири һәмин чүмләни охујур изаһ едир. Сөзү сәһв јазмышса, ону дүзәлдир. Мәтнин вә и һатын маһијјәтинә көрә бә'зән изаһат һәр бир чүмләдән сон јох, мүјјән абсаз, јахуд мәтн бүтүн јазылыб гуртардыгдан со ра апарылыр. Изаһлы имла бә'зән зәиф охујан шакирдлә о гәдәр дә көмәк етмир. Чүнки бә'зән зәиф охујан шакирд сәһвини тапа билмир, ја да дүзәлишдә сәһвә јол верир.

Комментарили јазыда исә методики әдәбијјатда көстәри дији кими, шакирдләр јазы дөврүндә мүәјјән бир сөзүн дәги лији, дүзкүнлүјү мүәјјәнләшдирилдикдән сонра јазырлар. Б јазынын өјрәдичи характери даһа чохдур. Комментари ја просесиндә кедир. Мүәллим кечдији грамматик гајдалара у ғун орфограмлар олан чүмләләри диктә едир. Шакирдләр мүә лими динләјиб, комментаторун изаһынын мәзмунуну баша дү дүкдән сонра јазырлар. Бә'зән өз гүввәсинә инанан шакир ләр изаһаты көзләмәдән јазырлар. Бу исә шакирдләри мүст гил фәалијјәтә сөвг едир.

Үмумијјәтлә, комментарили јазы шакирдләрдә јазы нитги инкишаф етдирмәклә бәрабәр, онларын фәаллығыны ар тырмаг үчүн имкан јарадыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ЛҮҒӘТ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШИН ИЛКИН ШӘРТЛӘРИ

Солмаз ҺУСЕЈНОВА
Д. Бүнјадзадә адына АХТИ-нин мүәллими

Үмумтәһсил орта вә еләчә дә али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси Ленин милли сијасәтинә әсасланыр вә бунун бөјүк бејнәлмиләл әһәмијјәти вардыр.

Үмумтәһсил мәктәбләринин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси узун илләрдир ки, алимләримизин, габагчыл мәктәб мүәллимләринин тәдгигат објекти олмушдур. Лакин орта мәктәбдә газанылмыш билик, бачарыг вә вәрдишләрин сонрадан али мәктәбдә нечә давам етдирилмәси мәсәләси нәдәнсә индијәдәк диггәтдән кәнарда галмышдыр.

Мә'лумдур ки, республикамызын рус мәктәбләрини битирмиш шакирдләрин бир гисми өз тәһсилләрини али мәктәбләримиздә давам етдирирләр. Али мәктәбләрин әксәријјәтинин рус бөлмәләриндә исә Азәрбајчан дили бир фәнн кими тәдрис олунур. Беләликлә, али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси кејфијјәтини јахшылашдырмагда күнүн ән вачиб мәсәләләриндәндир. Бу фәннин тәдриси илә мәшғул олан мүәллимләр илк нөвбәдә тәләбәләрин орта мәктәбдә газандыглары билик, бачарыг вә вәрдишләрә әсасланырлар.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси өз мәгсәд вә мәзмунуна көрә орта мәктәбдәкиндән фәргләнир:

1. Үмумтәһсил мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси елементар лексиканын өјрәнилмәсиндән башланыр. Али мәк-

Scanned with ACE Scanner

тәбдә исә бу фәннин тәдрисинин башлыча хүсусијјәтләрин
бири ондан ибарәтдир ки, тәләбәләрин орта мәктәбдә газ
дыглары билији һесаба алыр вә ону даһа да кенишләндир

2. Али мәктәбдә Азәрбајчан дили методикасынын спе
фик чәһәтләриндән бири тәләбәләрин өјрәнилән фәннә шүур
мүнасибәтинин нәзәрә алынмасыдыр. Она көрә дә али мәкт
дә грамматик гајда-ганунлар даһа дәрин елми әсасда өјрә
лир. Лакин бунларын һеч дә һамысы дејил, тәләбәләр тәр
финдән зәиф мәнимсәнилмиш һиссәси дәринләшдирилир. А
мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы тәләбә
рин мүстәгил ишләринә әсасланыр.

Али мәктәб методикасы бир сыра спесифик хүсусијјәтлә
малик олдуғундан рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тә
риси просесиндә онлары нәзәрә алмаг вачибдир.

Истәр орта вә истәрсә дә али мәктәбләрин рус бөлмә
риндә Азәрбајчан дилинин тәдрисини тәкмилләшдирмәк с
һәсиндә диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири тәләбәләрин л
гәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсидир. «Шакирдләрин л
гәтинин зәнкинләшдирилмәси үзрә иш онларын нитгинин, т
фәккүрүнүн үмуми инкишафында әсас амилдир. Нитгин әса
елементи олан сөзүн мә'насыны анламадан, кифајәт гәдә
сөз еһтијатына јијәләнмәдән, ондан мәһарәтлә истифадә етмә
ји бачармадан шакирд сәрбәст данышмағы вә јазмағы ба
чармаз.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин
тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәјин башлыча јолларындан би
ри мәһз тәләбәләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсидир.
Али мәктәб тәләбәләринин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдир
мәк вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн бир
сыра спесифик чәһәтләри нәзәрә алмаг лазым кәлир. Һәр шеј
дән әввәл, тәләбәләрин нитги үзәриндә диггәтлә мүшаһидә
апармаг, онларын Азәрбајчан дилинә нә дәрәчәдә јијәләндик
ләрини, нә кими лүғәт еһтијатына малик олдугларыны дәгиг
мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунур. Бу иш республикамызын ај
ры-ајры али мәктәбләриндә мүхтәлиф шәкилдә апарылыр.

Мә'лумдур ки, али мәктәбләрин рус бөлмәләринә гәбул
олунмуш тәләбәләрин Азәрбајчан дилиндән билик сәвијјәлә
ри мүхтәлиф олур. Онларын бә'зиләри орта мәктәбдә Азәр
бајчан дили курсунун (II синифдән X синфәдәк) там кечән,
бә'зиләри һәмин курсу јарымчыг (дејәк ки, VIII—X синифләр
үзрә) өјрәнән, бә'зиләри курсу һеч кечмәјән (башга республи

каларын орта мәктәбләрини битирәнләр), бә'зиләри исә рес
публикамызын рус орта мәктәбләрини битирмиш азәрбајчан
лы тәләбәләрдән ибарәт олур. Шүбһәсиз ки, һәмин тәләбә
ләрин Азәрбајчан дили үзрә лүғәт еһтијатлары да мүхтәлиф
дир. Бу мүхтәлифлији нәзәрә алмадан али мәктәбләрин рус
бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин мүвәффәгијјәтли тәдри
синә наил олмаг мүмкүн дејилдир. Мүшаһидәләримиз көстә
рир ки, али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин илк
мәрһәләсиндә тәләбәләрин билик сәвијјәләринә көрә мүхтә
лиф группара бөлүнмәси мәгсәдә мүвафигдир.

Тәәссүф ки, бу ишин һәјата кечирилмәсиндә ваһид бир
принсипә риајәт олунмур. Мүхтәлиф али мәктәбләрдә апар
дығымыз мүшаһидәләрә әсасән демәлијик ки, елә илк күндән
е'тибарән һәр групдакы тәләбәләр Азәрбајчан дили дәрсло
риндә «зәифләр» вә «күчлүләр» ады илә ики һиссәјә ајрылыр
лар. «Зәифләр» вә «күчлүләр»и мүәјјәнләшдирмәк үчүн исә
мүхтәлиф үсуллар тәтбиг олунур.

1. Рус бөлмәсиндә тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләр
«күчлүләр» групуна, башга милләтләрдән (әсасән руслар)
олан тәләбәләр исә «зәифләр» групуна дахил едилирләр.

2. Бир јохлама јазы иши (ифадә вә ја имла) апарылыр,
һәмин јазыдан гијмәт аланлар исә «күчлүләр» групуна кечи
рилирләр.

3. Јахуд тәләбәләрин билик сәвијјәләри нәзәрә алынма
дан сијаһи үзрә тәләбәләр ики група бөлүнүр вә бу групла
зәифләр вә күчлүләрә ајрылыр.

Әлбәттә, һәр үч һалда «зәифләр» вә «күчлүләр»и дәгиг
мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмур. Тәчрүбә көстәрир ки, «күч
лүләр» групуна дахил едилмиш тәләбәләрин бир чоху сонра
лар өз груп јолдашларындан чох кери галыр, онларла ајаг
лашмыр, бә'зән дә «зәифләр» групуна дахил едилмиш бир
сыра тәләбәләр өз груп јолдашларындан чох ирәли кедирләр.
Группардакы тәләбәләрин билик сәвијјәләри арасындакы
әсаслы ујғунсузлуг исә мүәллимин ишини чәтинләшдирир. Мү
әллим бүтүн група иш апараркән, програм материалыны
тәләбәләрин һамысына ејни сәвијјәдә мәнимсәдә билмир. Тә
ләбәләрин Азәрбајчан дилиндән билик сәвијјәләрини мүәј
јәнләшдирмәк үчүн бир вә ја ики јохлама јазы апармаг, бу
вә ја дикәр мәтни охујуб тәрчүмә етдирмәклә кифајәтләнмәк
олмаз. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә онларын һансы лүғәт
еһтијатына малик олдугларыны ашкара чыхармаг лазымдыр.

Scanned with ACE Scanner

Буну исә бир дәрс мәшғәләсиндә һәјата кечирмәк мүмкү дејилдир.

Биз өз тәчрүбәмиздә бу иши илк мәшғәләләрин кедиш просесиндә һәјата кечирмәјә сә'ј көстәририк. Кимләрин Азәр бајчан дили үзрә лүғәт еһтијатына даһа чох малик олдугла рыны мүшаһидә јолу илә мүәјјәнләшдирдикдән сонра Азәр бајчан дили үзрә даһа чох сөзә јијәләнмиш тәләбәләри «күч лүләр», бир гәдәр аз сөз биләнләри исә «зәифләр» групуна дахил едирик. Бу груплашма тәдрис или әрзиндә өз мүсбәт нәтичәсини көстәрир. Беләки, групларда тәләбәләрин билик сәвијјәләри тәхминән ејни олдуғуна көрә тәдрис просесиндә чидди чәтинликләр гаршыја чыхмыр. Башга групларда—тәләбәләрин билик сәвијјәләри нәзәрә алынмадан «күчлүләр» вә «зәифләр»ә ајрылмыш групларда исә гаршыја чыхан башлыча чәтинлик тәләбәләрин билик сәвијјәләри арасындакы ујғунсузлуг олур. Бир гәдәр чох сөз еһтијатына малик тәләбәләр зәифләрлә иш апаркән дәрсә мараг көстәрмир вә һәтта бә'зи һалларда дәрсләрин сәмәрәли кечмәсинә мане олурлар.

Тәләбәләрин нә кими лүғәт еһтијатына јијәләндикләрини дәгиг өјрәнмәк вә онун күндән-күнә зәнкинләшдијини изләмәк лүғәт үзрә апарылачаг ишин илкин шәртләриндән биридир вә бу иш бүтүн тәдрис или әрзиндә давам етдирилмәлидир. Групларјарымгруплара ајрылдыгдан сонра да мүәллим тәләбәләрин лүғәт еһтијатларыны дәгигләшдирмәк гајғысына галмалыдыр.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, али мәктәбләрдә рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллимләрин әксәријјәти али мәктәбә јени гәбул олунмуш тәләбәләрин лүғәт хүсусијјәтләрини өјрәниб һесаба алмырлар. Истифадә едиләчәк дәрсликләрин лүғәти илә марагланмыр, оху үчүн сечилмиш мәтнләрдә һансы тәләбәләр үчүн чәтин олачағыны, һансы сөз вә ифадәләрин нә шәкилдә изаһ едиләчәјини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмирләр. Беләликлә, тәләбәләрин али мәктәбә һансы лүғәт еһтијаты илә кәлдикләрини, өзләрининсә онлара нәләри өјрәтмәли олдугларыны билмирләр. Она көрә дә лүғәт үзрә иши тәсадүфдән-тәсадүфә вә системсиз апарылыр. Бә'зән дә һәмин мәсәлә башлыча олараг тәләбәләрин лүғәтини кенишләндирмәк вә јени сөзләрин дүзкүн јазылышына даир вәрдишләри ашылмасы илә мәһдудлашдырылыр. Сөзүн нитгдә практик олараг ишләдилмәсинә лазыми

әһәмијјәт верилмир. Бу исә өјрәнилән јени сөзләрин фәал лүғәтә дахил едилмәсинә шәраит јарадыр. Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә гаршыја чыхан чидди нөгсанлардан бири дә мәһз һәр бир дәрсдә өјрәдилән јени сөзләрин тәләбәләрин фәал лүғәтинә кечә билмәмәсидир. Она көрә ки, тәләбәләрин бир чоху ајры-ајры Азәрбајчан сөзләринин мә'насыны билдикләринә бахмајараг, һәмин сөзләри нитгдә практик олараг ишләдә билмир вә бир мүддәт кечдикдән сонра һәмин сөзләрин мә'насыны да унудурлар. Бу исә тәләбәләрин нитг инкишафыны ләнкидир, үмумијјәтлә, тә'лимин кејфијјәтини ашағы салыр.

Мүәллим јадда сахламалыдыр ки, Азәрбајчан дили тәдрисинин гаршысында дуран вәзифәләрә наил олмаг үчүн тәләбәләрин даһа чох сөз еһтијатына јијәләнмәси башлыча шәртдир. Тәләбә «...нә гәдәр чох сөз еһтијатына јијәләнәрсә, онда сөзләр арасында, онларын мә'налары үзрә әлагәләри мүәјјәнләшдирмәк имканлары да о гәдәр чох олур».* Демәли, тәләбәләрин Азәрбајчан дилинә мүкәммәл јијәләнмәләрини тә'мин етмәк үчүн онлара даһа чох сөз өјрәтмәк тәләб олунур. Бу тәләби јеринә јетирмәкдән өтрү мүәллим үзәриндә иш апарылачаг мәтндәки һансы сөзләрин мә'насынын тәләбәләрә ајдын олмајачағыны әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәли вә һәр сөзү нечә изаһ едәчәји үзәриндә дүшүнмәлидир.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләринин Азәрбајчан дили дәрсләриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, лүғәт үзрә иш заманы сөзләрин дүзкүн сечилмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмир. Әксәр һалларда өјрәниләчәк мәтнләр бу вә ја дикәр дәрсликләрдән ја орта мәктәб, ја да С. М. Киров адына АДУнун мүхтәлиф илләрдә нәшр етдирдији дәрсликләрдән көтүрүлүр. Һәмин дәрсликләрдәки мәтнләрин сонунда исә мүәјјән лүғәт материалы верилир. Мүәллим мәтнләрин сонунда верилмиш сөзләрин мә'насыны тәләбәләрә әзбәрләтмәклә кифајәтләнир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу үслуб тәләбәләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, онларын һәмин сөзләри шүурлу мәнимсәмәләринә аз тә'сир көстәрир. Тәләбәнин, мә'насыны әзбәрләдији сөзләр јалныз бир-ики дәрс мәшғәләси мүддәтиндә јадда галыр, онларын фәал лүғәтинә дахил ола билмир, тез дә унудулур. Одур ки, башлыча вәзифә мәтнин сонунда верилмиш ајры-ајры сөзләрин лүғәви мә'насыны әзбәр-

* Д. Н. Богаявленский. «К психологии правописания безударных гласных», Известия АПН, РСФСР, вып. 12, 1947, стр. 48.

Scanned with ACE Scanner

ләтмәк дејил, мә'насы ајдын олмајан сөзләрин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсиндән ибарәтдир.

Сөзүн мә'насынын дүзкүн гавранылмасы ону дүзкүн ишләтмәјин, она јијәләнмәјин әсас шәртидир. Сөзә јијәләнмәк дедикдә, илк нөвбәдә сөзү нитг ахынындан ајырмаг бачарығы нәзәрдә тутулур. Сөзә јијәләнмәјин икинчи әсас шәрти исә ондан нитгдә истифадә етмәк бачарығыдыр.

Луғәт үзрә ишин сәмәрәли апарылмасы үчүн сөзләрин сечилмәси заманы биринчи нөвбәдә ашағыдакы сөзләрә диггәт јетирилмәлидир:

1) өјрәниләчәк мәтнин, онун ајры-ајры чүмләләринин ифадә етдији мә'на илә билаваситә бағлы олан сөзләр;

2) мәтн вә чүмләдәки фикрин мәзмунуна хәләл кәтирмәјән, лакин һәмин фикрин ајдынлашдырылмасына вә дурулмасына хидмәт едән сөзләр;

3) бир мә'насы тәләбәләрә ајдын олан, лакин дикәр мә'наларынын ачылмасына еһтијач һисс едилән омоним характерли сөзләр;

4) синоним гаршылыглы олан сөзләр;

5) чохмә'налы сөзләр.

Бәс бу сөзләри нечә сечмәк лазымдыр? Апардығымыз мүшаһидәләр вә експеримент көстәрир ки, өјрәниләчәк сөзләрин сечилмәси иши мүәллим вә тәләбәләрин биркә иштиракы илә һәјата кечирилдикдә даһа ефектли олур.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисинин ефектлилијинә наил олмаг фәнн мүәллиминин үмдә ишидир. Али мәктәби гуртарыб истеһсалатын мүхтәлиф саһәләриндә чалышан һәр бир зијалы нәинки ана дилини, һәбелә гардаш халгын да дилини билмәли, онунла чанлы, тәбии үнсијјәтдә олмалыдыр. Бунун үчүн чалышмалыјыг ки, республикамызын али мәктәбләриндә тәһсил алан гејри-азәрбајчанлы тәләбәләр Азәрбајчан дилини, онун грамматикасыны мәнимсәсин вә зәнкин луғәт еһтијатына јијәләнсинләр.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ТӘҺЛИЛИ ПРОСЕСИНДӘ КОМПОЗИСИЈА ВӘ СУЖЕТИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Дурсун МӘММӘДОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Совет мәктәбләринин гаршысында һәртәрәфли инкишаф етмиш кәнчләр јетишдирмәк кими мәс'ул вәзифә дурур. Бу мүһүм мәсәләнин һәјата кечирилмәсиндә әдәбијјат фәнни хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Сөзүн кениш мә'насында исә әдәбијјат тә'лиминин чөвһәрини бәдии әдәбијјатын өјрәнилмәси тәшкил едир. Бәдии әдәбијјат анлајышынын әсасында ики шеј: мәзмун вә форманын вәһдәти дурур. Мәктәбләрдә исә әдәбијјат тәдрисиндә вахтын чоху мәзмун мәсәләләринин өјрәнилмәсинә верилир, композисија, сүжет, жанр, дил вә үслуб кими вачиб сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәнилмәси исә унудулур. Һалбуки, «Мәзмунсуз бир форма бајағылыгдыр... формасыз бир мәзмун исә ејбәчәрликдир».*

Бәдии әсәрин өјрәнилмәси просесиндә бу ики анлајышын диалектик әлагәси тә'мин едилмәлидир.

Әсәрин формасына дахил олан мәсәләләрин өјрәнилмәсиндә композисија вә сүжет ајрыча бир мәрһәләдир. Әдәбијјат тә'лими заманы бу мәсәләнин мүвәффәгијјәтли һәлли шакирдләрин һәм дә кәләчәк әдәбијјатшүнаслар кими бөјүмәсинә сәбәб олур. Анчаг орта мәктәбин әдәбијјат програмы вә дәрсликләриндә әсәрин композисија вә сүжетинин ајдынлашдырылмасы бә'зән унудулур.

* В. Г. Белински. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1948, сәһ. 237.

Scanned with ACE Scanner

Мәктәбдә програма дахил едилмиш һәр бир әсәрин композисијасындан данышмаздан әввәл, композисија анлајышы һагында шакирдләрә нәзәри билик верилмәлидир.

Композисија латынча—јерләшмә, вәзијјәт, тәртиб етмә, бирләшдирмә демәкдир. О, әдәби әсәрин поетик гурулушудур, онун ајры-ајры һиссәләринин мүәјјән системдә симметрик шәкилдә, аһәнкдар јерләшдирилмәсидир. Садә лирик ше'рдән тутмуш ән ири һәчмли сәнәт абидәләринә гәдәр һәр бир бәдии әсәр композисијаја малик олур. Јазычынын әввәлчәдән дүшүнүлмүш ајдын планы олмазса, о, јаза билмәз. С. Вургунун «Муған» поемасы 19 нәғмәдән, Р. Рзанын «Ленин» поемасы 31 фәсилдән ибарәтдир. О. Балзакын «Бәшәри комедија-сы» 143 әсәрдән ибарәт олмалы иди. Шүбһәсиз, бу чүр мүрәккәб гурулуш әввәлчәдән дүшүнүлмүш план тәләб едир.

Бүтүн композисија принсипләри: сүжет вә онун әламәтләри: коллизија, интрига вә ситуасијанын сечилмәси, образларын ганунаујғун јерләшдирилмәси, ајры-ајры фәсилләрин вә сәһнәләрин зәрури олмасы, бәдии пријомлар вә с. сон нәтичәдә сәнәткарын идејасы, јарадычылыг вәзифәси илә мүәјјән едилир. Мәсәлән, Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә Рүстәм бәјин, Фәхрәддинин вә башгаларынын характерләринин маһијјәти јалныз тәсвир олунан конфликтин ачылмасы чәрчивәсиндә баша дүшүлә биләр ки, бу да композисијанын көмәји илә әлдә едилир.

Бәдии әдәбијјатда композисијанын үч шәкли даһа кениш јајылмышдыр.

«Биринчи һалда, мүәллифләр әсәрләриндә мүәјјән бир һадисә тәсвир едәркән ону тәдричи инкишаф јолу илә апармағы вә өз нијјәтләрини әсәрин лап ахырында ачмағы үстүн тутурлар.

Икинчи һалда, тәсвир едилән әһвалатын сону әсәрин лап башланғычында верилир, тәфсилата исә јазычы сонракы һиссәләрдә кечир.

Үчүнчү һалда, тәсвир едилән әһвалатын мағзини, чөвһәрини тәшкил едән мәсәлә әсәрин ортасында кедир. Башда вә ахырда исә һәмин мәсәләнин шәрһи вә изаһы верилир».* Бу хүсусијјәт бәдии әсәрләри бир-бириндән фәргләндирир вә онларын даһа марагла охунмасына сәбәб олур.

Мәсәлән, С. Рәһимовун «Меһман» повестиндә һадисәләр тәдричи јолла инкишаф етдирилир. Биз әввәлчә Меһманы мәк-

* «Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары», Бакы, 1963, сәһ. 57.

тәбли, сонра али мәктәб тәләбәси, нәһајәт Камилов, Муртузов, Галошлу кими чәтин адамлара гаршы мүбаризә апаран һәгиги вәтәндаш, һагг-әдаләт мүдафиәчиси—прокурор кими көрүрүк. Онун кечдији һәјат јолу тәдричән дәјишир вә зәнкинләшир.

Јахуд, дејәк ки, тәмсилләрин бир гисминдә мүәллиф әввәлчә әхлаги нәтичә верир, сонра исә һәмин нәтичәјә ујғун әһвалат данышыр. Бүтүн бунлар дахили поетик гурулушун мүхтәлиф чәһәтләридир.

Сәнәткар бәдии әсәри јарадаркән маһијјәт е'тибарилә һансы мәсәләнин әввәл, һансынын сонра верилмәли олдуғуну габагчадан мүәјјәнләшдирир. Мүәллимин вәзифәси исә әдәби материалы мәнтиги чәһәтдән әсасландырыб шакирдләрә изаһ етмәкдир.

Композисија әдәби әсәрин мәзмуну, сәнәткарын амаллары, онун өз мәрамыны ифадә етмәк үсуллары илә мөһкәм бағлыдыр. IV—VII синифләрдә бәдии әсәрин тәһлилинин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири шакирдләрин композисија үзәриндә мүшаһидәсини тәшкил етмәкдир. Чүнки бу синифләрдә сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәнилмәси һәләлик башлыча мәгсәд дејилдир. Бу синифләрдә композисија вә сүжет үзәриндә апарылан бә'зи ишләр кәләчәк системли курс үчүн зәмин һазырламалыдыр. Адәтән, IV—VII синифләрдә композисија анлајышынын верилмәсинә план тәртибиндән башланылыр. Она көрә ки, шакирдләрдә план тәртиб етмәк вәрдиши вардыр.

Композисијанын әсас формаларындан бири сүжетдир.

Сүжет бәдии әсәрдә објектив варлығын бүтүн зиддијјәт вә мүрәккәблији илә гаршылыглы әлагәдә тәсвир олунан һадисәләрин мәчмусудур. Сүжетдә әсас һәјат конфликтләри әкс олунур ки, бу да гәһрәманын шәхсијјәтинин тәшәккүлүнү, һәмин шәхсијјәтин дујғуларыны, һиссләрини вә фикирләрини көстәрмәјә имкан верир. М. Горки «инсанларын әлагәләрини, зиддијјәтләрини, антипатијаларыны вә гаршылыглы мүнасибәтләрини, бу вә ја башга характерин инкишафы вә тәшәккүл тарихи»ни сүжет адландырмышдыр.[1] Сүжет тәсвир олунан һадисәләрин тәфәррүјатын, маһијјәтин өзүдүр.

«Сүжет әсәрдә тәсвир олунан бүтүн һадисәләрин тәфәррүатыдыр».[2] Орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин тәһлили заманы

[1] Гыса естетика лүғәти, Бакы, 1970, сәһ. 369.
[2] Һекел. Естетика (русча). Л., 1968, I чилд, сәһ. 227

мүәллим мүһүм вә башлыча һадисәләрин тәфәррүатыны ве- мәли олур. Мәһз буна көрә дә бәдии тәһлил заманы сүже- дән јан кечмәк олмаз. Бәдии әсәрдә сүжетин өјрәдилмәси онун әламәт вә үнсүрләриндән башламаг лазымдыр. Сүжети үч әламәти вар: коллизија, интрига вә ситуасија. Әслинд әдәби әсәрин бүтүн тәһлили просеси бу әламәтләрлә бағлы дыр. Лакин бу әламәтләрин һамысы бүтүн жанрларда өзлә рини ејни сәвијјәдә көстәрмирләр. Мәсәлән, драматик әсәр ләрин тәдрисиндә коллизијадан даһа чох данышмаг лазым кәлир. IX синифдә Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» Н. Нәримановун «Надир шаһ», Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» әсәрләри коллизијанын бүтүн маһијјәт вә мәзмунуну изаһ етмәк үчүн зәнкин материал верир. Даһа доғрусу, бүтүн фачиәләр коллизија имканлы әсәрләрдир. В. Г. Белинскијә көрә коллизија фәч'и нәтичә илә тамамланмалыдыр. Демәли һәр чүр зиддијјәт коллизија ола билмәз. Бу елә бир зидди- јәтдир ки, әсәр гәһрәманыны һөкмән һәлак олмаға кәтириб чыхарыр. «Коллизија нәдир?—Бу, инсан талејинин гејд-шәрт- сиз гурбан тәләб етмәсидир. Коллизијада варлығын гануну Неронун фәрманына бәнзәр; онун фәрманына көрә өлмүш бачысына јас тутуб ағламајанлар чани кими е'дам едилмәли идиләр; чүнки онлар һөкмдарын дәрдинә шәрик олмурдулар; бачысынын өлүмүнә ағламајанлар да е'дам едилмәли идиләр; чүнки һөкмдарын бачысы илаһәләр чәркәсиндә сајылырды; илаһә үчүн ағламаг исә, онун јүксәк вәзијјәтинә јалныз бир һәсәд әламәти ола биләрди».*

Мүәллим коллизија һаггында мә'лумат вермәклә әслин- дә әсәрин мөвзу вә идејасыны, сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини изаһ етмиш олур.

Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсини оху- јаркән шакирдләр мүбаризәдә өлән вә өз амаллары уғрунда һәлак олан Фәхрәддин үчүн дәрин изтираб кечирирләр. Мүәл- лим көстәрир ки, бу өлүм, бу фәлакәт олмаса, Фәхрәддин һеч гәһрәман олмазды вә тарихи вәзифәсинин өһдәсиндән кәлә билмәзди. Әслиндә фачиә гәһрәманлары һәмишә халгы тәм- сил етмиш, заман руһунун ифадәчиләри олмушлар. Бу гәһрә- манлар халгын адындан данышырлар. Онлар өзләрини зәһ- мәткешләрин ајрылмаз тәркиб һиссәси һесаб едир вә халг күчүнә архаланырлар. Фачиә гәһрәманларынын шәхси һәјат вә

* В. Г. Белински. Сечилмиш мәгаләләр. Бакы, 1948, сәһ. 68

[из]тираблары халгын әзаблары гаршысында истәр-истәмәз [и]кинчи плана кечир ки, мүәллим дә тәһлили мәһз бу истига- [м]әтдә апармалыдыр.

Бәдии әсәрин тәһлили заманы шакирдләрә ситуасија һаг- [г]ында да јығчам вә конкрет билик верилмәлидир. Һәм дә бү- [т]үн бунлар ајры-ајры бәдии әсәрләрин нүмунәсиндә өјрә- [д]илмәлидир. Әкәр бу чүр олмазса, һәмин анлајышларын өј- рәдилмәси формал характер дашыјар.

Ситуасија драматик конфликтин инкишаф етдији мүәјјән [ш]әраитин, вәзијјәтин мәчмусудур. Бәдии әсәрдәки зиддијјәт- [л]әрин характери ситуасијаларын да характерини мүәјјән [ед]ир. Ситуасија һәм гәһрәманын, сәнәткарын шүурундакы, [һ]әм дә ичтимаи һәјатдакы мүнагишәләрдән јаранан вәзијјәт- [д]ир.

«Сүжет гурулур, низамланыр, ичад едилир. Сәнәткар об- [р]азлары сечиб тәсвир етмәкдә сәрбәстдир, онларын талеји- [н]ин һәллиндә мүстәгилдир».[1]

Бәдии әдәбијјатын өјрәдилмәси заманы мүәллим мүхтә- [л]иф сүжет формасы олан әсәрләрлә гаршылашыр. Каһ тәсвир [о]лунан һадисәләрдә заман ардычыллығы олур, әһвалатлар [х]ронолоҗи принсип әсасында нәгл олунур, каһ да бу ар- [д]ычыллыг вә систем позулур. Белә олан һалда мүәллим сү- [ж]етлә јанашы шакирдләрә сүжетдән бә'зи инчә хүсусијјәтлә- [р]инә көрә фәргләнән **фабула** һаггында да мә'лумат вермәли- [д]ир.

Әдәби әсәрдә фабула тәсвир олунан һадисәләрин заман ардычыллығы илә шәрһ олунмасыдыр. Фабула сүжетин ачыл- масы үчүн көмәкчи васитә кими, кенишләнмәкдә олан һади- сәләрин ардычыллығынын мүәјјәнләшмәсинә вә сүжетин [м]әзунәмәхсус гурулушу илә сәнәткарын изләдији гајәнин баша [в]урулмасына көмәк едән мүәјјәнедичи амилдир. Фабула әсәр- [д]әки әһвалатларын ардычыл әлагәләнмәсидир.[2]

Мәсәлән, Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә һадисәләр тарихи ардычыллыгла нәгл олунур: «Хосровун [у]шаглығы, тә'лим-тәрбијәси, кәнчлији, һакимијјәт илләри вә [с]әһајәт өмрүнүн сон күнләри тәсвир олунур. Белә олан һал- [д]а сүжетлә фабула ејни шеји ифадә едирләр. Анчаг ола би-

[1] Е. Добин. Һәјат материалы вә бәдии сүжет (русча). Л., 1958, [с]әһ. 3.

[2] Бу һагда бах: Аристотел. «Поетика», Бакы, 1974, сәһ. 55, [Г]ыса естетика лүғәти, Бакы, 1970, сәһ. 414.

ләр ки, әсәрдә бу вәзијјәт һәмишә белә олмасын. Ә. Һагвер-
јевин «Шејх Шабан» һекајәсиндә тарихи ардычыллыг по-
лур.

Һекајә Шејх Шәбанын өмрүнүн сон күнләриндән, го-
лығындан, мәһәллә мәсчидинин габағында отуруб баш-
јамадығы күнләрин тәсвириндән башлајыр. Белә һалда и-
анчаг сүжет вар, фабула јохдур.

Тәдрис ишиндә чох мүһүм мәсәләләрдән бири дә мүә-
лимин көмәјилә сүжет мәрһәләләринин шакирдләр тәрәфи-
дән өјрәнилмәсидир. Орта мәктәбин әдәбијјат дәрсликләри-
дә дә бу мүһүм мәсәләјә кифајәт гәдәр диггәт јетирилмәмиш-
дир. Дәрсликләрдә јалныз М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара»,
«Алданмыш кәвакиб», Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин»,
Ч. Чаббарлынын «Алмаз» вә С. Вурғунун «Вагиф» әсәрләри-
нин композисија вә сүжет мәрһәләләри һаггында гисмән на-
тамам мә'лумат вардыр. Һалбуки Н. Кәнчәвинин «Хосров
вә Ширин», «Искәндәрнамә», М. Фүзулинин «Лејли вә Мәч-
нун», А. Шаигин «Араз», М. Һүсејнин «Абшерон», М. Ибра-
һимовун «Бөјүк дајаг» әсәрләринин сүжет хүсусијјәтләрини
тәһлил етмәдән, һәмин поема вә романлардакы һадисәләри-
һәгиги идеја-бәдии тәһлилини вермәк олмаз.

Бәдии тәһлил методикасы илә мәшғул олан мүтәхәссислә-
рин фикринчә ири һәчмли әсәрләрин сүжет мәрһәләләри һаг-
гында мүтләг данышылмалыдыр. Сүжет мәрһәләләринин гыса-
нәгли, хүласәси өјрәнилән әсәрин мәзмун вә идејасыны баша
дүшмәји асанлашдырыр. Әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрин
башланғычы, кедиши, зиддијјәтләрин ән јүксәк нөгтәси, ачы-
лышы вә сону олмалыдыр. Сүжет үнсүрләрини билмәклә ша-
кирдләр әсәрин тамлығы һаггында гәнаәтә кәлмиш олурлар.

Бәдии әсәрдә сәнәткар әсас мәсәләләрин тәсвириндән әв-
вәл бир бәдии мүгәддимә верир вә бунунла кәләчәк һадисә-
ләри доғуран мүһит, шәраитлә охучуну мә'луматландырыр.

VIII синифдә шакирдләр Н. Кәнчәвинин «Хәмсә»си илә
јығчам шәкилдә таныш олурлар.

Нүмунә үчүн «Хосров вә Ширин» әсәринин сүжет мәрһә-
ләләрини нәзәрдән кечирәк. Бу мәнзум романда Хосровун ана-
дан олмасы, тәрбијә едилмәси, бир кәндлинин тәсәррүфатына
зијан вурмасы вә бу ишә көрә чәза алмасы тәсвир олунур. Бу
һиссәдә Хосровун мүһитинә, онун бә'зи адәтләринә бәләд олу-
руг. Бу, әсәрин е к с п о з и с и ј а с ы д ы р.

Бундан сонра һадисәләр дүјүнләнмәјә башлајыр. Һә-
мин дүјүнләмә мәрһәләси сүжети гурмаға даһа чох тәкан
верән һиссәдир. Хосров јуху көрүр, јухуда улу бабасы Әну-
ширәван она дөрд шеј вә'д едир: падшаһлыг, мәһарәтли
бир чалғычы, ә'ла бир ат вә көзәл бир гыз. Бу вахт Шапур
сәјаһәтдән гајыдыр вә Ширинин көзәллији һаггында Хосрова
данышыр. Хосров она ашиг олур. Бу һиссә з а в ј а з к а-
ы р.

Әсәрин сүжет мәрһәләләри арасында мәнтиги бағлылыг
вә ардычыллыг вардыр. Һадисәләр бири дикәринин давамы
кими чыхыш едир. Хосров вә Ширинин бир-бирини ахтарма-
лары, көрүшүб ајрылмалары, Хосровун Мәрјәмлә евләнмәси,
Ширинин кечирдији изтираблар, Фәрһадын мәһәббәти кими
һиссәләр һ ә р ә к ә т д и р, һадисәләрин инкишафыдыр.

Һадисәләр кетдикчә кәркинләшир, зиддијјәтләр артыр,
бөһранлы вәзијјәт јараныр. Хосров — Мәрјәм, Хосров— Шә-
кәр хәтләри, әһвалатлары Хосров — Ширин коллизијасыны
дәринләшдирир. Зиддијјәтләр даһа да кәскинләшир. Ширин
Хосровун јалварышларына әһәмијјәт вермәјәрәк ону рәдд
едир. Лакин Ширин өзү бу ајрылыға давам кәтирмир. Үстә-
лик Шуријјәнин дә Ширинә ашиг олмасы, атасыны өлдүртмә-
си, Ширини алмаг истәмәси бөһранлы вәзијјәти сон һәддә чат-
дырыр. Бу, к у л м и н а с и ј а д ы р.

Бундан сонра конфликтин инкишафынын сону кәлир.
Хосров вә Ширинин фачиәси һәр һалда мүәјјән һадисә илә
тамамланмалыдыр. Бу нәтичә Ширинин тәбиәтиндән, онун
тәмиз мәһәббәтиндән доғур. Ширин өзүнү Хосровун гәбри үс-
түндә өлдүрүр. Бу, ф и н а л д ы р.

Әдәбијјат методикасына аид јазылмыш вәсаитләрдә ли-
рик ше'рләри сүжетсиз әсәрләр кими тәһлил етмәк мејли күч-
лүдүр. Лакин иш бурасындадыр ки, лирик әсәрләрин поетик
гурулушу, композисијасы варса, истәр-истәмәз бурда мүәјјән
сүжет хүсусијјәти өзүнү көстәрмәлидир. Мәсәлән, Ашыг Әләс-
кәрин IX синифдә тәдрис олунан «Дүшдү» рәдифли гошмасы-
на нәзәр салаг:

Чәршәнбә күнүндә чешмә башында,
Көзүм бир алакөз ханыма дүшдү...
. . . .
Деди: «Нишанлыјам, өзкә малыјам».
Сынды гол-ганадым, јаныма дүшдү.

Scanned with ACE Scanner

Көрүндүјү кими, бу ше'рдә биткин бир әһвалат нәгл о-
нур. «Дүшдү» рәдифли гошма сүжетли ше'рдир. Һалб
гошма шакирдләрә сүжетсиз ше'р нүмунәси кими тәдрис ол-
магдадыр.

Әдәбијјатшүнас В. Иванисенко данышдығымыз мәс-
илә әлагәдар лирик ше'рләри белә тәсниф едир:

1. Лирик һәјәчанлары әкс етдирән әсәрләрдә јени фик-
вә һисләрин доғмасы, фикир вә һисләрин зиддијјәти вә
әкс олунур. Тәдгигатчы бунлары «фикир вә һисләрин диал-
гу» адландырыр.

2. Бир груп лирик ше'рләрдә анчаг бир күчлү һисс
фикир-нифрәт, шадлыг, гәзәб, кәдәр вә с. өз ифадәсини т-
пыр. Бу әсәрләрдә анчаг руһи вәзијјәтин бир аны тәсвир ед-
лир. Буну мүәллиф «еһтираслы мүәллиф монологу» адланд-
рыр.

3. Бураја сүжетли лирика нүмунәләри дахилдир. Бу н-
әсәрләрдә шаир өз гәһрәманыны әтрафлы тәсвир етмәклә б-
рабәр, гәһрәмана, нәгл олунан һадисәјә өз мүнасибәтини
билдирир. Бурада һәјатдан көтүрүлмүш бир һадисә вә әһв-
лат јығчам сурәтдә нәгл олунур.*

Бәдии әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндә композисија
сүжет хүсусијјәтләринин тәһлили шакирдләрин сәнәткарл-
ғы һаггында биликләрини кенишләндирир.

---

* «Поэзия, жизнь, человек». М., 1962, сәh. 190.

БӘДИИ ОБРАЗ АНЛАЈЫШЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Аллаһверди ЕМИНОВ
педагожи елмләр намизәди

Бу күн елми-техники ингилаб әсринин чәмијјәт гаршы-
ында гојдуғу проблемләрә диггәт јетирдикдә мәктәбин, мүәл-
имин мөвгеји, мәс'улијјәти даһа парлаг нәзәрә чарпыр. Тәд-
ис фәнләриндә мәһз һансы маһијјәтли тәрәфләр, «кизли нөг-
әләр» өјрәдилмәлидир ки, шакирдләрин гаврама имканлары
енишләнсин, керчәклијин образлы дәркинә јол зәнкин би-
ик хәзинәсиндән кечсин.

Ајдындыр ки, чәмијјәт мәсәләләри мүрәккәбдир вә о, ән
арииз ифадәсини бәдии әсәрләрдә тапыр. Һәјата сәнәткар ба-
ымы чәмијјәтин мөвчуд мәнзәрәсини әбәдиләшдирир. Ша-
ирдләр әдәби просеси тәкчә «инсаншүнаслыг» олан әдәбиј-
атын өзүндән әхз етмирләр. Дүздүр, бунун үчүн әдәбијјат-
шүнаслыг елми мөвчуддур вә онун өзүнәмәхсус әһатә даирә-
си вардыр. Лакин елә әдәби анлајышлара тәсадүф едирик ки,
дәрсликләрдә онлар һаггында мә'лумат верилмир. Тәбиидир
ки, бу чатышмазлыг тәдрисин гаршысында бә'зи чәтинлик-
ләр гојур.

Орта мәктәбдә әдәбијјат нәзәријјәсинин һеч дә бүтүн саһә-
ләри өјрәдилмир. Мәсәлән, әдәби анлајышларын маһијјәтини
шакирдләрә ајдынлашдырмадан кечинмәк мүмкүн дејилдир.
Мүәллим чалышмалыдыр ки, мүәјјән имкан дахилиндә бә'зи
зәрури мәсәләләри зәнкин мисаллар әсасында шәрһ етсин.

Шакирдләрин әдәбијјатдан ән чох растлашдығы анлајыш
бәдии образдыр. Буну баша дүшмәдән әдәбијјаты бүтөвлүк-
дә әхз етдирмәк гејри- мүмкүндүр.

Бәдии образ бир чох чәһәтләри өзүндә бирләшдир
Бунларсыз образ анлајышы јохдур вә естетик категорија
ми мөвчуд дејилдир.

Образ нәдир? Бу, чохмә'налы сөз олуб, гнесоложи вә ес
тик категоријадыр. Инчәсәнәт аләмини өзүндә экс етдир
хүсуси спесификлијә маликдир. Белә ки, «образ» анлајы
ики естетик мә'наны верир. Биринчиси, һәр һансы бир әсә
сурәтләрини ајдынлашдырмаг. Икинчиси, ин'икас методу
характеризә етмәк. Әксетдирмә формасына көрә шәрти ола
ики јерә ајрылыр:

а) тәсвири; б) ифадәли образлар.

Образ бәдии әксетдирмә хүсусијјәтинә көрә мәчази мә'на
дашыјыр, ән ади сөзләрин ујғунлуғунда белә өзүнүн бәдии
јини сахлајыр. Мәсәлән, шакирдләр күнәшин доғмасы
улдузлу кечәни, пајызы бәдии формада ашағыдакы кими т
вир едирләр:

«Улдузлар сајрышыр», «Гызыл пајыз», «Күнәш уфүгд
бојланыр» вә с. Лакин мүәллим унутмамалыдыр ки, бу ки
шакирд нүмунәләри бәдии образ дејилдир, садәчә тәсвирд
Мәһз бу долашыглыг чох заман әдәбијјат мүәллимини чәт
вәзијјәтдә гојур. Әдәбијјат тәдрис олунур, амма о гәдәр
нәзәрә чарпмајан бир анлајыш—бәдии образ шакирдләр
өјрәдилмир.

Елми тәфәккүр категоријасында анлајыш, мүһакимә, ә
ли нәтичә—бәдии образ онунла фәргләнир ки, о, һисс ол
начаг дәрәчәдә дәгиг вә гавранылан дыр; јалныз инсаны
һисс үзвләринә тә'сир көстәрир.

Бәдии образ өзүндә һәјат һадисәләрини, һәр шејдә
әввәл, инсаны билаваситә там, дүзкүн дәрколунан естети
формада тәзаһүр етдирир. Бу просесдә — һәјат һадисәләр
реаллығындан, мөвчудлуғундан узаглашыр, фантастик иде
јалар, фәрзијјәләр мејдана кәлир. Инсанын билаваситә тәс
виринда исә ајани образ јохдур, хәјали образ зарды
Мәсәлән, VII синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кән
динин әһвалатлары» әсәри тәдрис олунур. Шакирдләр Худа
јар бәј сурәтилә јахындан танышдырлар. Мүәллим бәдии об
разын маһијјәтини ајдынлашдыраркән, шакирдләрин диггә
тини ашағыдакы парчаја јөнәлтмәлидир: «...Боју учады, чох
учады... Саггалы, гашлары түнд гарады. Үзү дә гарады, чох
гарады. Көзләри лап гарады, бир тикә ағ јохду көзләриндә. Бе
лә ки, бә'зи вахт Худајар бәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә

папаг гара, көзләр гара, үз гара. Папағын алтда көзләр бе-
лә ишарыр ки, адамын чаныны ваһимә өтүрүр. Пәс дејәсән
ки, чим атындан гурбаға бахыр»...

Бу, бәдии образ һаггында илкин фактдыр. Сонралар шакирдләрин әдәби тәсәввүрләри кенишләндикчә, мүәллим бәдии образ анлајышынын ајры-ајры елементләрини конкрет нүмунәләрлә ајдынлашдырмалыдыр. Бунлар образын бә'зи мүһүм компонентләрини тәшкил едир.

Бәдиилик. Ифадәли, тәсвири образларда тәчәссүмүнү тапыр. Һәр бир образын чөвһәри онун емосионал тә'сириндәдир, бәдиилијиндәдир. «Бурдакы ганунлар әсәб учлары илә дәрк едилир», — дејән нә гәдәр һаглыдыр.

Шакирдләр билмәлидир ки, бәдиилик јохдурса, образ да јохдур вә бири дикәрини мәзмун вә тәсвирчә тамамлајыр. Н. Г. Чернышевски дә бу чәһәти хүсусилә көстәрмишдир: «Бәдиилик форманын идејаја ујғун олмасындан ибарәтдир; әкәр идеја гәлпдирсә, о заман бәдииликдән данышмаг әбәсдир. Чүнки форма да гәлп олачагдыр».

Бәдиилик дедикдә шакирдләр ону баша дүшмәлидир ки, сәнәткар һәјатдакы вә ја предметләрин сәнәтә поетик тәсвирини ифадә едир, ону емосионал чаларлара бүкүб охучуја гајтарыр. Бунун шакирдләрин әјани гаврамасы үчүн мүәллим С. Вурғунун мәшһур «Чејран» ше'риндән бир парчаны мисал кәтирмәлидир.

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана чејран?
Он аддым кәнарда јатмајыр тәкә,
Кәзинир ојлаға баш чәкә-чәкә.
Кәлән гаралтыдыр, јохса тәһлүкә?
Бир өзүнә бахыр, бир она чејран.

Бәдиилик о заман күчлү олур ки, мүхтәлиф шејләрә бәнзәдилсин. Бурада бәнзәтмә бир елемент кими бәдиилијә хидмәт едир. Чүнки бәнзәтмәдән узаг предмет бәдиилијини итирир. Сәнәткар да буна хүсуси әһәмијјәт верир. Мүәллим јахшы оларды ки, Фүзулинин «Хәнчәр» гәзәлиндән бир нүмунә кәтирсин.

Scanned with ACE Scanner

Һәзәр гыл кәзмә чох пәрвасыз еј бүлбүлү ки, гәтлинчи
Тикандан дамәни алтында галмыш күл нәһан хәнчәр.
Мүжән ганым төкүб, гәмзән алыр чаным әчәб санма,
Ишдир төксә ган ох, адәтдир олса чан хәнчәр.

Биринчи бејтдә шаир хәнчәри күл будағында олан тикан бәнзәдир. Икинчи бејтдә исә хәнчәрин јанына бир ох да го шур вә оху көзәлин кирпијинә, хәнчәри онун гәмзәсинә охша дыр.

Бәдиилик дедикдә тәкчә емосионаллыг, тәсвирин күчү баша дүшүлмәмәлидир. Шакирдләрә ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, бәдиилик ејни заманда јығчамлыгдыр, сөзә гәнаәтдир. Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белинскинин фикри мараглыдыр: «Бәдиилик бундан ибарәтдир ки, һәр бир сөз нәинки өз јериндә ишләнсин, һабелә сөзүн ишләдилмәси зәрури олсун вә мүмкүн гәдәр аз ишләнсин, јығчамлыг олмаса, бәдиилик дә олмаз.

Беш-он сәһифәдә бир шәхсин сурәтини тәсвир етмәји вә онун бүтүн әламәтдар сифәтләрини вермәји ән зәиф насир дә бачарыр. Јох, сиз јалныз о заман сәнәткарсыныз ки, предмет һаггында охучунун хәјалында белә бир долғун тәсәввүр јаратмаг үчүн сизә чәми беш сәтир лазымдыр». Бундан сонра мүәллим бә'зи поетик мисралар нүмунә кәтирмәлидир.

«Көз јашында исланыр бајатылар, ағылар»
«Көнлүнү атмыш сулара әбәди-ләвбәр кими»

(Ә. Кәрим)

«Чәпәрләниб гајғыларым
Кирпикләрин чәпәриндә»

(Б. Ваһабзадә)

Бәдии детал бәдии образы ишыгландырыр, керчәклијин тәсвириндә ән зәрури олур. Әсәрдә бәдии деталын тә'сир даирәси әһатәлидир. Сәнәткар тәрәннүм етдији һадисәнин, предметин елә бир нөгтәсини деталлашдырыр ки, о, узун мүддәт унудулмур. Сәнәткарын бәдии детал јаратмасы күлл һалында деталлашдырма адланыр. Әдәбијјатшүнас К. Әлибәјованын тә'биринчә десәк, «деталлашдырма — һәјат һадисәләринин образлы ин'икасы васитәләриндән анчаг бирини тәшкил едир. Чүнки инчәсәнәт керчәклијин дагерротипи јох, јарадычы ин'икасы олдуғундан, јазычы онун чанландырылмасы үчүн ән мүнасиб вә парлаг образлар тапмаға чалышыр.».

Мүәллим тәдрис етдији әдәби нүмунәләрә истинадән шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр ки, бәдии детал әдәбијјатда бөјүк рол ојнајыр. Она көрә ки, һәјатда көзә көрүнән, гавранылан бир шеј әдәбијјатда јалныз бәдии сөзүн күчү илә охучуја чатдырылыр. Низаминин, Фүзулинин, Вагифин, С. Вурғунун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ә. Һагвердијевин вә башгаларынын јарадычылығынын тәдриси просесиндә, һабелә әдәбијјатдан нәзәри мә'луматларын верилмәси заманы мүәллимин имканы вардыр.

М. Һүсејн «Абшерон» романында бәдии деталларла образын характерләринин ачылмасына, кечирдикләри психоложи һалларын дујулмасына наил олмушдур. Чәмил илк дәфә Таһири Бакыја кәтирир:

«Таһир марагландығы јерләри елә-белә, хала хәтрин галмасын дејә көстәрән Чәмилдән инчијән кими олуб, гејри-ихтијари онун голуна тохунанда Чәмилин әлиндәки јашыл рәнкли каучук дараг јерә дүшәрәк, нәјәсә дәјиб чилик-чилик олду. Таһир өз һәрәкәтинин нәзакәтсизлијини һисс едиб гызарды: — Ај, бағышла, — дејәрәк тез әјилиб дарағын парчаларыны көтүрдү. Чәмил исә она ачыгланмаг әвәзинә гајғысыз бир тәбәссүмлә күлүмсәјәрәк јалныз бир парчасыны алды:
— Чанын сағ олсун, — деди. — Елә јахшы олду ки, ики јерә бөлүндү. Бири сәнин, бири мәним..».

Деталлашдырма бәдии образла јанашы һадисәни дә әһатә едир. Бу заман јазычынын тәсвири образларын сәчијјәсинин ачылмасындан тәчрид олунмур, әксинә, она хидмәт көстәрир.

Бәдии деталлар гәһрәманларын әһвал-руһијјәсини ашкарлајыр. Халг јазычысы С. Рәһимовун әсәрләриндә бәдии деталлар мәһз белә бир функсија дашыјыр. Јазычынын «Шамо», «Сачлы», «Меһман», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», С. Рүстәмин «Ана вә почталјон», Ә. Чәмилин «Чан нәнә, бир нағыл де» кими әсәрләрдә бу чәһәт габарыгдыр.

Бәдии детал поетик нүмунәләрдә һисси тә'сир ојадыр, охучуну романтикләшдирир. Шаир Габилин «Гој данышсын тәбиәт» ше'риндә бәдии детал күчлүдүр. Мәсәлән:

Будагдан ајрылан һәр сары јарпаг
Елә бил ушагдыр, јетим бир ушаг
Үшүјүр, бүзүшүр саплағында нәм,

Вүсалла, һичранла долудур аләм.
Хошдур о илк баһар, бу сон баһар да
Үрәк мә'на кәзир бу дујғуларда
Һансы мәхлугда вар белә ше'ријјәт?
Гој данышсын тәбиәт!

Јери кәлмишкән дејәк ки, муәллим бәдии деталдан ...нышаркән анчаг бунун заһири еффект дашымадығыны, өзү... мүәјјән мә'наны јашатдығыны гејд етмәлидир. Әкс тәгди... шакирдләр бәдии образын бу чәһәтини лазымынча гиј...ләндирә билмәзләр. Бәдии детал фикрин ифадәси, конк...лик вә тамлыг, табелилик бахымындан мараглыдыр. Әлбә... дәрсликләрдә белә нүмунәләр чохдур. Муәллим Ә. Чәми... «Чан нәнә, бир нағыл де» адлы мәшһур ше'риндән бир пар...кы мисал кәтирмәклә фикрини сүбут едир:

Көрпә күлүр... Һәсрәт гонан көзләриндән учду гәм,
Өпдү онун хәјалыны өзкә бир аләм:
Гарангушлар учуб кәлди, ачды чичәк, күлдү јаз
Гучаглады атасыны, сонра кимсә чалды саз.
Чөлдә исә бүтүн нечә күләк туфан гопарды.

Бу бәдии-һисси лөвһә узун гыш кечәсиндә атасынын ј...луну һәсрәтлә көзләјән көрпәни нәзәримиздә доғмалашд...рыр. Ата кәлиши бир нағыла дөнүр.

Ваһидлик, конкретлик, әјанилик дә бәдии образын әса... компонентләриндәндир. Һәр һансы бир әсәрин идејасына му...вафиг бәдии образлар конкрет олараг јарадылыр. Сәнәтка... гәләмә алачағы әсәрә гәдәр мүхтәлиф һәјат һадисәләри, факт...лары илә гаршылашыр. Мүхтәлиф инсан талеләрилә таны... олур. Лакин о, конкрет, әјани образлар васитәсилә мәгсәдин... һәјата кечирир—бәдии образда тәчәссүм етдирир. Азәрбајчан...да Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризәнин тәсвири Ша...мо, Бајрам, Чәлал, Бәхтијар, халгымызын Бөјүк Вәтән мүһа...рибәсинин өлмәз гәһрәманлары Гафур Мәммәдов, Һүсејнбал... Әлијев, Александр Матросов, Кәрај Әсәдов вә с. кими конкре... образларда әбәдиләшмишдир. Шакирдләрә ајдынлашдырма... лазымдыр ки, инчәсәнәт мәһз бәдии образын ваһидлији, кон...кретлији, әјанилији нәтичәсиндә кениш күтлә тәрәфиндән гав...ранылыр. Белә ки, инсан инчәсәнәт әсәриндә һәјатын өзүнү кө...

...рүр, онунла үзләшир. М. Горки мәһз бу чәһәти гејд едәрәк ...јазмышдыр ки, әдәбијјат идејалары әтә-чана кәтирмәклә, он...лара фәлсәфә вә ја елмә нисбәтән бөјүк әјанилик, бөјүк инан...дырычылыг верир.

Бу мәсәләнин шәрһиндә муәллим бир чәһәти дә ха...тырлатмалыдыр: Бәдии образын ваһид, конкрет вә ја... сәнәткарын һәјат тәчрүбәси, һәјата бахымы мәсә...нилијиндә... һәјати һадисә, факт, әхлаги һәрәкәт јазы...ләсидир. Ән ади һәјати һадисә, факт, әхлаги һәрәкәт ...чыја башга шәкилдә тә'сир көстәрә билир. Ч. Чаббарлынын, ...С. Вурғунун, М. Һүсејнин, М. Ибраһимовун, С. Рәһимовун, С. Рүстәмин бир сыра өлмәз әсәрләринин јарадылмасында һәја...ти мүшаһидәләри әсас амил олмушдур. Лакин бурда инчә... бир мәтләби шакирдләр баша дүшмәлидирләр ки, бәдии об...разын јарадылмасында сәнәткар дүшүнчәси, фантазијасы хү...суси әһәмијјәт кәсб едир. Ән ади тәсвирдә, мүһакимәдә сәнәт...кар фантазијасы өзүнү көстәрир. Бу јохдурса, бәдии әсәр дә, ...үмумијјәтлә, јарадычылыг нараһатлығы, мәһсулу да јохдур. В. Г. Белинскинин фикринчә, јарадычы фантазијаја—идеја...лары образлара чевирмәк, образларла дүшүнмәк, мүһакимә ...јүрүтмәк вә һисс етмәк габилијјәтинә малик олмајанлар нә ...ағыл, нә һисс, нә дә инам гүввәсилә шаир ола биләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг инсан фантазијасынын јарат...дығы һәр бир образ бәдии олмур. Бунун үчүн сәнәтә хас кеј...фијјәт вә әламәтләр, һәгигәт вә бәдии мәзмун әсасдыр... Бәдии образын ваһидлији, конкретлији вә әјанилији бу ме'јардан кечир. Мәзмунлуға илк нөвбәдә һәјат һәгигәти дахилдир. Бу ...барәдә мараглы тәдгигатлар апармыш философ Ј. Исмајылов ...гејд едир ки, бәдии образ инсан идракынын хүсуси бир фор...масы олуб, варлыг һаггында кениш, үмумиләшмиш мә'лумат ...вермәјә мејллидир. Әкәр образ һәјат фактынын садәчә фо...тосурәти олсајды, бәдиилији итирәр, варлығын дахили мә'на...сыны ача билмәзди.

Әһатә олундуғумуз ичтимаи мүһитин динамикасы олдугча ...мүрәккәб вә јаддагаландыр. Бурда баш верән дәјишикликләр ...чәмијјәтимизин инкишафына хидмәт едир. Бәдии әдәбијјат исә ...инчәсәнәтин мүһүм нөвү кими хүсуси рол ојнајыр. Сәнәткар ...дујуму, ахтарышлары бу просесә биканә галмыр, бәдии об...разларын хүсуси әһәмијјәтини нәзәрә алараг муәллимин јара...дычы һәвәси, гаршыја чыхан јени тәләбләрә чаваб вермәк ...һисси јени маһијјәт кәсб едир. Тәкчә програмда көстәрилән,

Scanned with ACE Scanner

дәрсликдә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан әсәрләрин тәдрис
кифајәтләнмәјә дәјәрми? Әдәбијјатын — «инсаншүнасл
елминин» нәзәри әсаслары нечә? Мүәллим конкрет чәрчи
нләми мәһдудлашмалыдыр? Бу кими суалларын сајыны а
тырмаг да олар. Лакин «јүз фикир бир борчу өдәмәз» — д
јибләр. Әдәбијјат мүәллимләримиз чалышмалыдыр ки, орт
мәктәбдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'луматларын верилм
синдә, ајры-ајры образларын сәчијјәләндирилмәсиндә, бәди
образ анлајышынын өјрәдилмәсинә дә сә'ј етсинләр, естетик
категоријa кими бу һагда шакирдләрә ајдын мә'лумат вер
синләр.

С. ВУРҒУН ШЕ'РЛӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Чамал ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

Алтынчы синифдә С. Вурғунун әсәрләриндән бир нечә нү-
мунә өјрәдилир. Мүәллим бу нүмунәләрин тәдрисинә башлар-
кән, тәбии олараг бағчада, даһа сонра ибтидаи вә IV-V синиф-
ләрдә С. Вурғун јарадычылығындан севә-севә өјрәнилән вә әз-
бәрләнилән ше'рләри, онлардан алынан тәәссүратлары, шаирин
һәјаты барәдә (мәсәлән, IV синифдә «Шәһәрдән кәлән ов-
чу» һекајәси) кечиләнләрә нәзәр салмалыдыр. VI синифдә тәд-
рис олунан әсәрләр васитәсилә халг шаири һаггында шакирд-
ләрин әдәби билик вә бәдии зөвгләрини кенишләндирмәји, дә-
ринләшдирмәји планлашдырмалыдыр.

С. Вурғунун мәктәб програмларына илк дәфә дахил едилән
әсәрләриндән бири «Ананын өјүдү» ше'ридир. Бу, шаирин Бө-
јүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јазылмыш ән көзәл вә дәјәрли
әсәрләриндәндир. Ше'рин тәдрисинә башламаздан әввәл
онун јаранма тарихи, мөвзусу әтрафында дајанмаг лазымдыр.

Ше'рин әсас гәһрәманы анадыр. Әсәрдә онун тәсвиринә
кениш јер верилмишдир. Шаир мараглы бәдии васитәдән исти-
фадә етмишдир ки, бу да оху заманы јаддан чыхарылмамалы-
дыр. Охучу ананын өз сөзләри илә ону танıјыр. Бу гадынын
шәхсиндә шакирдләр Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүнүн од-
аловларыны өз көзләри илә көрән милјон-милјон ананын үрәк
чырпынтысыны, Азәрбајчан гадынларына хас олан бир сыра
нәчиб әхлаги сифәтләри өјрәнирләр. Одур ки, ананын сөзләри-
нин (бу, ше'рдә 23 мисралыг бир парчадыр) охусу тәләб едир
ки, мүәллим онун оғлуна өјүдләрини бир-бириндән фәргләнән
интонасија илә охусун, чәбһәјә оғул јола салан ананын кечир-

дији вәзијјәти вә һәјәчанлары дуја билсин, бир анлыг өзү онун вәзијјәтиндә һисс етмәји бачарсын. Ше'рин бу парча охунуб гуртардыгдан сонра орада тәблиғ олунан фикир белә бир мүсаһибә јолу илә шакирдләрдән алына биләр:

— Ананын өз оғлуна илк сөзләриндән нәләри өјрәнмә олур?

— Өвладына мәһәббәти, онун өзүнүн дүнјакөрмүш бир га дын олмасы. Ана һәм дә оғлуну гәһрәман кими бөјүтмәси ил фәхр едир.

— Бәс ана өз оғлуна нә өјүд-нәсиһәт едир?

— Ана оғлуна мәсләһәт көрүр ки, онун өјүдләрини гула ында јахшы сахласын. О, оғлуна уғурлу јол арзулајыр, она «гылынчыны чалан заман гүввәт кәлсин голуна!»—дејир. Ана һәм дә тапшырыр ки, чәбһәјә никаран кетмә, чүнки биз сәнсиз дә доланарыг. Бир дә никаранчылыг олан јердә јахшы дөјүш мәк олмаз.

— Сонра она нә тапшырыр?

— Ана һәм дә оғлуна тапшырыр ки, дүшмән гаршысында икид кими тәрпән, вүгарлы ол. Түфәнкини тәмиз сахла, атыны исә тумарла. Ананын оғлуна өјүдләри бу мисраларда даһа јахшы ифадә едилмишдир:

Өз јериндә олсун кәрәк икидин јар-јарағы,
Һәр күн јени бир зәфәрлә кәлсин онун сорағы.

— Ананын өјүдләри ичәрисиндә сизи даһа чох тә'сирләндирән нәләр олду? Ше'рдә ананын Вәтәнә олан мәһәббәти нечә верилир?

— Ана јалныз өзүнү дејил, Вәтәни дүшүнүр. О, оғлуна дејир ки, сәнин анан мән олсам да, бир дә ана Вәтәнин вар. Сән онун дуз-чөрәји илә бөјүмүшсән. Ону көз бәбәјин кими горумағы унутма.

«Ананын өјүдү» ше'риндә Ана—Вәтән сөзләри бир-бири илә һәмаһәнк сәсләнир. Ше'рдәки өјүд Вәтән өјүдүнү јада салыр.

— Мәнә исә ананын өз оғлуна гајғысы, мәһәббәти даһа чох тә'сир едир. Оғлуну јола саларкән ана һәм дә кәдәрләнир, чијәрпарасына дејир ки, пајыз вахты бағчамызын һејвалары дәјәндә, шафталылар ширинләшиб будағыны әјәндә сәнин пајыны кәндәрәчәм. Тәки сән әлләринлә дүшмән үзәриндә гәләбәләрин сајыны артыр. Ананын өвладына хејир-дуа вермәси, онун сағ-саламат гајытмасыны арзуламасы, ајрылыгдан ке-

чирдији һәјәчан вә кәдәри, вүгары бу мисралар көзәл ифадә едир:

Әскәр артыг јола дүшдү, дағ тәрпәнди јериндән,
Күнәш јајды шө'ләсини Вәтәнин көјләриндән.
Ана бахды өз оғлуна, су да сәпди далынча...

— Ушаглар, бурадакы «дағ тәрпәнди јериндән» ифадәсинә фикир верин. Көрүн, һәмин ифадә мисрада нечә күчлү сәсләнир. Дүшмәнлә дөјүшә кедән совет дөјүшчүсүнүн күч вә гүввәтини, онун јенилмәзлијини нечә дә долғун үмумиләшдирир.

— Ше'рдә һансы гәһрәманларын ады нә мәгсәдлә чәкилир?

— Ше'рдә Короғлу вә Чапајевин ады чәкилир. Ана чәбһәјә кедән оғлуна гәһрәманлар јетирән јурдун һеч вахт басылмадығыны јада салыр. Онлардан нүмунә көтүрмәји төвсијә едир. Бизим јурдун гәһрәманларынын һәр бирини «күллә батмаз, топ дағытмаз орду» адландырыр.

— Доғрудур. Бәс ше'рдә С. Вурғунун һадисәләрә, гәһрәманлара мүнасибәтини нечә изаһ едә биләрсиниз?

— С. Вурғун вәтәнпәрвәр шаир кими гәһрәман оғулларымыз, ағбирчәк аналарымызла фәхр едир. Бу чүр өвладлары олан Вәтәнин һеч вахт мәғлуб олмајачағыны инамла тәсвир едир. Бу чәһәтдән ше'рин сон мисралары чох мараглыдыр:

Шаир гәлби бу сәһнәдән илһамыны алынча,
— Јаша,—деди, еј гәһрәман! Јаша,—деди, еј Вәтән!
Сонра шаир додаглары өпдү онун әлиндән.

Габагчыл мүәллимләр бу ше'рин тәдриси заманы чәбһәјә оғуллар јола салан, бу күн белә онларын һәсрәти илә јашајан аналарла сөһбәтләр кечирир вә шакирдләрә, өз оғулларыны чәбһәјә јола салан нәнәләриндән, таныдыглары аналардан мүвафиг материаллар топламағы тапшырыр, онлары јаздырыб мәктәбин әдәбијјат кабинәсиндә, музејиндә сахлајыр, дәрслә әлагәләндирирләр.

* * *

VI синифдә С. Вурғун әсәрләриндә нүмунә үчүн өјрәдилән ше'рләриндән бири дә «Муған» поемасындан парчалардыр. Бүтөвлүкдә X синифдә кечилән бу әсәрин VI синифдә үч парчасы өјрәдилир. Һәмин парчалар өзлүјүндә бүтөв фикри ифадә етсә дә, онларын тәдрисиндән әввәл поеманын јаранма тарихи (1949-чу ил) һаггында гыса бир мә'лумат вермәк, «Муған»ын мүасир мөвзуда јазылан ән дәјәрли әсәр олдуғуну шакирдлә-

рә чатдырмаг кечилән конкрет бәдии парчаларын даһа јах… баша дүшүлмәси үчүн фајдалыдыр.

Програм үзрә поемадан верилән парчалара хүсуси д… сааты ајырмаг мәсләһәт көрүлүр. Ашағыда һәмин д… саатларында әсәрдән верилән парчалар үзәриндә мүәллим… апардығы ән вачиб методик мәсәләләрдән бәһс олунур.

Биринчи дәрс. «Минкәчевир гәһрәманы». Бу парча поем… нын 11-чи нәғмәсидир. Мүәллим онун тәдрисинә башлар… шакирдләрин IV синфдә һәмин поеманын биринчи нәғмәсинд… бир парчаны («Чејран» рәдифли гошманы) јада салма… фикрини белә јекунлашдырмалыдыр ки, «Муған» поемасын… Вәтәнимизин сәфалы бир күшәси тәсвир олунур. Шаир өзү һ… дисәләрин иштиракчысы кими, Муған дүзүнү долашыр. О, Му… ған дүзүндә гојун сахлајан чобанларла көрүшүр. Муған т… биәтинин өзүнәмәхсус көзәлликләрини мүшаһидә едир, «чеј… ләр гызы»нын шә'нинә гошма дејир. Лакин шаири Муғаны ј… радан, орада нәһәнк ишләр көрән адамлар—памбыг тарлас… нын баһадырлары, хүсусилә Күр үстүндә нәһәнк су-електрик… стансијасы јарадан гәһрәманлар даһа чох өзүнә чәлб едир. «Минкәчевир гәһрәманы»нда биз мәһз бу чүр гәһрәманлары… үмумиләшмиш нүмајәндәси илә таныш олуруг. Сонра ше'р му… әллим тәрәфиндән охунур. Мәтн үзәриндә дәрсдә мүвафиг иш… ләр апарылыр. Әсас диггәт гуручулуг ишләринин бәдии тәсви… ринә вә Сарванын мә'нәви аләминин нечә јарадылмасынын… изаһына верилмәлидир. Хүсусилә, совет техникасы вә она ји… јәләнмәк уғрунда мүбаризәнин бәдии ифадәси әтрафында… дәрсдә кениш сөһбәт апарылмалы вә изаһ олунан фикирләр… ашағыдакы суаллар әтрафында үмумиләшдирилмәлидир… әсәрдә тәсвир олунан һадисә һарада баш верир? Шаир нәһәнк… моторларын сәсини, килли вә гумсаллы торпаглары удан… екскаватор нә'рәсини ше'рин һансы бәндләриндә үмумиләш… дирмишдир? Сарван кимдир? Ше'рдә онун ишә мүнасибәти… характеринин тәсвири һансы бәдии васитәләрлә гәләмә алын… мышдыр?

Тәчрүбә көстәрир ки, сүжетли ше'рләрдә шакирдләри һа… дисәләрин башланғычы, кедиши, характерләрин тәсвири вә с. даһа чох марагландырыр. Шакирдләр бу чүр әсәрләрдә бә'зән охудуғу парчанын мәзмунуну чәтин мәнимсәјирләр. Буну нәзәрә алыб, ше'ри охудугдан сонра ону нәсрә чевирмәк мәсләһәт көрүлүр. Мәсәлән, јухарыда верилән биринчи вә ахырынчы суалларын нәсрлә ифадәсини нәзәрә чатдырмаг олар:

... Бурада тәсвир олунан һадисәләр Боздағын әтәкләриндә баш верир.

Шаир иш просесини дөјүш мејданы илә мүгајисә едир. Даһа долғун вә тә'сирли бәдии тәсвирләр јарадыр.

Јахуд, гәһрәманын сәчијјәсинин тәсвирини алаг:

Шаир, кимдир, нәчидир бизим гәһрәман? суалыны верир вә «сөһбәти бурадача башлајаг ондан», — дејә Сарванла охучуну таныш едир. Мә'лум олур ки, бу гәһрәман «Күр үстүнә» ишләмәјә кәнддән кәлмишдир. О, илк күнләр өз кәндләри үчүн дарыхыр, орада гојуб кәлдији анасы вә нишанлысынын һәсрәти илә јашајыр. Сарваны бә'зән гојнунда бөјүдүјү Топчу мешәси, орада нә'рә чәкән мараллар дүшүндүрүр. Онун дарыхмасына бир сәбәб дә илк дәфә көрдүјү вә таныш олмадығы машынлардан баш чыхара билмәмәси иди. Ше'рдән өјрәнирик ки, «екскаватор» сөзү Сарванын дилиндә олмамыш, о, сеһркар машынларын дилләринә гулаг асмамышдыр. Доғрудур, илк күнләр ишин чәтинлији Сарваны бир аз горхуја салыр, ону чашдырыр. Анчаг о, кери гајытмајыр вә дејир:—Јолум ирәлидир!.. О дујур вә дүшүнүр ки, «бу, јүксәлиш илләридир». Сарван ону күл-чичәклә јола салан адамлара вә комсомола вә'дини јада салыб, бу минвалла «кичик шәһәрлә» досталашыр, бурада галыб ишләјир. Шәһәр һәјаты, «нәһәнк-нәһәнк моторларын гәлбиндәки дөјүнтүләр», «инсанларын, машынларын иш үстүндә чахнашмасы», «кечә вахты дәли Күрүн каһ гышгырыб, каһ дашмасы» Сарванын үрәјиндә нағыл кими јува салыр. Сарван үрәклә ишдән јапышыр, өјрәнир вә чарпышыр. Онун ишкүзарлығыны бу мисралар көзәл ифадә едир: «Одур... Одур... Гәһрәманым тоз ичиндә нәфәс алыр. Екскаватор боз дағлара һарај чәкир, нә'рә салыр. Бир јај кими чатылмышдыр Сарванымын гашгабағы; бир-биринә говушдурур ајры дүшмүш ики дағы. О, торпағын гатларына ишләдикчә дәрин-дәрин, торпаг төкүр, гум дағыдыр кор кәзүнә зүлмәтләрин...»

Тәчрүбә көстәрир ки, «Минкәчевир гәһрәманы» адлы бу парчанын тәдрисиндә ше'рдә фонетик аһәнкдарлыг јарадан чәһәтләрә, «Ким дәјишәр јер үзүнә өз јурдуну, јувасыны?!», «Бизим елдә гәләм илә сүнкүнүн бир мә'насы вар...» кими афористик ифадәләрин мә'насы үзәриндә шакирдләри ишләтмәјә, Азәрбајчан дилиндән алынан биликләрин мөһкәмләнмәсинә дә хүсуси фикир верилмәлидир. Бу мәгсәдлә: **Боздағ, мотор, екскаватор, сеһркар, нә'рә** кими сөзләрин јазылышыны

6. Сифариш 120

Scanned with ACE Scanner

јери кәлдикчә шакирдләрин нәзәринә чатдымаг лазым... Ше'рин тәдрисиндә С. Вурғунун бәдии һашијә чыхыб В... доғма јурда мәһәббәт һаггында үрәк чырпынтылары үзәри... дә әхлаги мәзмунлу сөһбәтләр апармаға бөјүк еһтијач вард...

Икинчи дәрс. «Гәһрәманын зәфәри». Поемадан верилән һиссә он дөрдүнчү нәғмәдән бир парчадыр. «Гәһрәманын зәф... ри» адланан бу парча «Минкәчевир гәһрәманы» нәғмәси и... мөһкәм әлагәлидир. Башга сөзлә, шакирдләр кечмиш дәрс... алдыглары биликләри «Гәһрәманын зәфәри» нәғмәсинин т... рисинә һәср олунмуш дәрсдә кенишләндирир вә тамамлај... Кечән дәрсдә әсәрин гәһрәманы илә таныш олан, ону иш б... шында көрән шакирдләр бу нәғмәдә Сарванын мә'нәви алә... ни, әхлаги сифәтләрини өјрәнирләр. Одур ки, әсәрин охусу з... маны шакирдләрин диггәтини ашағыдакы суаллар әтрафы... топламаг лазым кәлир: 1. Мәдәнијјәт сарајындакы шән... һансы бәдии васитәләрлә тәсвир олунур? 2. Сарванын јарыш... гәләбәсини даһа тә'сирли вермәк үчүн һансы бәдии мүгај... ләрдән истифадә едилмишдир? 3. Сосиалист јарышынын нә... чәләри гәһрәманларын әхлаги сифәтини баша дүшмәјә н... көмәк едир? Бу, ше'рдә өз бәдии ифадәсини нечә тапмышд...

Биринчи суалын чавабыны шакирдләр нәсрлә белә наг... едә биләрләр:

— Мәдәнијјәт сарајы... Кениш сәһнә күл-чичәклә бәзә... мишдир. Оркестрин аһәнкдар сәси дил ачмышдыр. Адамлар... бөјүк, кичик, ахын-ахын, далға-далға бураја јығышы... лар... Салон бөјүк... кәләнин сајы чох... Дивар боју ајаг ү... дуранлар да вар. Һамынын үзү күлүр. Санки сәма да, тор... да бу шадлыға севинир. Алгышлар, шуарлар салонда даһа... чанланма јарадыр. Бундан ајнабәндләр, кен пәнчәрәләр «за... заг әсир», дәниз кими сых-сых чәркәләр хышылдајыр.

Икинчи суала там вә долғун чаваб вермәкдә исә мүәлл... шакирдләрә јахындан көмәк етмәли, оху заманы орада а... чәкилән тарихи шәхсијјәт, шәһәр вә с. адлара шакирдләр... ашағы синифләрдә тарих вә чоғрафија дәрсләриндән алдыгл... ры мә'луматлар әсасында мүвафиг изаһат вермәлидир:

Суворов — Көркәмли рус сәркәрдәси Александр Васил... вич Суворов (1747-1800) нәзәрдә тутулур.

Кутузов — Рус сәркәрдәси Михаил Илларионович Кутуз... (1745-1813) А. В. Суворовун шакирди вә тәрәфд...

ры олмуш, рус-австрија-франсыз (1805) вә вәтән мүһарибәсиндә (1812) көркәмли сәркәрдә кими рус ордусуна башчылыг етмишдир.

Ленинград — ССРИ-нин ән мәшһур шәһәрләриндән бири, гәһрәман шәһәр Ленинград. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә бу шәһәр 900 күн дүшмән мүһасирәсиндә галмышдыр.

Һүсејнбала Әлијев—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, Ленинград көјләриндә икидликлә дөјүшмүш азәрбајчанлы шаһин.

«416» — Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә Гафгаздан Берлинә кими дөјүшләрдә шәрәфли јол кечән азәрбајчанлылардан ибарәт «Гызыл бајраг» вә II Суворов орденли Таганрог дивизијасы нәзәрдә тутулур.

Чаваншир — VII әсрдә јашамыш (637-670) Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғлу вә дөвләт хадими олмушдур.

Үчүнчү суалын чавабы исә шакирдләрин әсәрин гәһрәманлары Сарван вә Манја һаггында ајдын тәсәввүрләриндән чох асылыдыр. Мүәллим белә бир чәһәти нәзәрә алмалыдыр ки, дәрсликдә поеманын бу һиссәси демәк олар ки, әсаслы сурәтдә ихтисар едилмишдир. Одур ки, бу һиссәдә гәһрәманлары сәчијјәләндирәркән шакирдләрин чавабыны поеманын он дөрдүнчү нәғмәсиндән кәтирилән әлавә бәдии материалларла дәгигләшдирмәјә вә тамамламаға бөјүк еһтијач вардыр. Шакирдләр дәрсликдәки парчаны охујаркән белә бир фикирлә растлашырлар ки, сосиализм јарышынын нәтичәләринә һәср олунмуш ичласын сәдри каһ Манјаја, каһ да Сарвана бахыб, бирдән гашларыны сых-сых чатараг дејир: «Сарван өз вахтындан бир ај да габаг...» Мисранын сонундакы нөгтә вә онун мәзмуну бурадан белә бир нәтичә чыхармаға имкан верир ки, Сарван јарышда гәләбә чалыр, планы вахтындан бир ај габаг јеринә јетирир. Бундан сонра шакирдләр өјрәнирләр ки, бүтүн салон Сарванын гәләбәсини алгышлајыр, бундан гәһрәманын үрәји дағa дөнүр, онун јарыш досту Манја да севинир. Вәссалам. Лакин поемада Сарванын мә'нәви зәнкинлији, хүсусилә, онун өз гәләбәси илә **ловғаланмамасы,** Манјанын исә совет адамларына хас олан јүксәк шүурлулуғу—Сарванын гәләбәсини өз гәләбәси һесаб етмәси бәдии чәһәтдән мәһарәтлә

Scanned with ACE Scanner

умумиләшдирилмишдир. Мүәллим мәһз бу **бәдии детал** үзәриндә бир гәдәр дајанмалы вә әсәрин гәһрәманлары һ гында шакирдләрә нүмунә олачаг әхлаги сөһбәтләр кечир лидир.

Бу парчанын тәдрисиндә шаирин **поетик дили вә сәнәтка** лыг гүдрәти шакирдләрә фәргләндиричи вә нүмунәви бир ... вијјәдә мәнимсәдилмәлидир. Гәһрәманын зәфәри јалныз ... санлары дејил, тәбиәти, **чансыз әшјаны да севиндирир.** Б... фикри «Салон күлүр көзләрдәки мин бир марагла» мисрасы дакы «салон күлүр» ифадәси нечә дә мә'налы ифадә едир. Ј... худ, Сарванын гәләбәси илә јалныз өзү јох, бүтүн јолдашлар фәхр едир. Шаир бу шадлығы: «Алгыш дејир гәһрәмана од үрәкләр», «Сарванын **үрәјисә дөнүр бир дағa, көзләриндә ју сәлыр** көзәл диләкләр» мисралары бәдии чәһәтдән сон дәрә көзәл ифадә едир. Мүәллиф јарышда мәғлуб олса да руһда... дүшмәјән, Сарванын гәләбәсини өз гәләбәси һесаб едән Ма... јанын севинчини **«....үрәјиндә бир күнәш јаныр, о**нун да ча **отағында сәһәр ојаныр»,**—дејә мәһарәтлә дејилмиш тәсви... васитәләри илә үмумиләшдирир. Шаир мәдәнијјәт сарајында кы шәнлији, мусиги сәдаларынын ојатдығы хош әһвали-руһи јәни **«дил ачмышдыр** оркестрин аһәнкдар сәси», ораја јығы... шанлар һаггында тәәссүраты исә «бөјүк, кичик **далға-далға һеј ахын-ахын,** кәлиб кечир гапылардан **селләр күч илә»** ифа... дәләри тамамлајыр вә с.

Үчүнчү дәрс. Алтынчы синифдә «Муған» поемасындан ке... чилән парчалардан бири дә «Јени шәһәр» адлы һиссәдир. Бу парча поеманын он једдинчи нәғмәсиндән көтүрүлмүш... дүр. Дәрсликдә 34 мисрасы верилән һәмин парча әслиндә 4... мисрадан ибарәтдир. Поеманын бу һиссәси әввәлки парчалар... да ифадә олунан фикирләрин бир нөв давамы вә мәнтиги нә... тичәси олуб, бәдии чәһәтдән онлары тамамлајыр. Шакирдлә... әввәлки парчаларын тәдрисиндән: 1. Поема һансы мөвзуда ја... зылмышдыр? 2. Минкәчевир гәһрәманы кимдир вә ону охучу илә илк дәфә шаир нечә таныш едир? 3. Сарванын ишкүзар... лығы әсәрдә нечә тәсвир олунур? 4. Гәһрәманын зәфәри һансы бәдии һадисәләрлә үмумиләшдирилир? 5. Бу зәфәр васитәсилә мүәллиф Сарванын мә'нәви аләмини, дүнјакөрүшүнү нечә тәс... вир етмишдир? вә с. суаллара ајдын чаваб алырлар.

«Јени шәһәр» адлы парча совет адамларынын әли илә ја... радылан, сарванларын зәһмәти илә салынан јени вә **мүасир** социалист шәһәрләринин әзәмәт вә көзәлликләринин **бәдии**

ифадәси кими шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Одур ки, ше'рин охусу заманы Боздағын гојнунда салынан дәниз, онун са... һилләринә гатар-гатар дүзүлмүш чинарлар, шаирә һәмдәм көј ләпәләр, көј далғалар, учан гајыгларын ипәк јелкәни, сә... фалы Көј көлү андыран бу хош мәнзәрәләр шакирдләрдә мү... шаһидә апармаг, С. Вурғунун усталыгла гәләмә алдығы бәдии тәсвирләрдән бәдии зөвг алмаға көмәк етмәли, тәсвир објекти һаггында долғун бәдии тәсәввүр јаратмаға имкан вермәлидир. Тәчрүбәли мүәллимләрә бу ше'рин охусу вә мәтни үзәриндә ... иш апараркән, шаир јени шәһәрин мәнзәрәсини һансы бәдии васитәләрлә јаратмышдыр? «Бурда нәфәс алыр, бөјүк бир шә... һәр», «Инсан әлләрини дујдугча торпаг, көз ачыр хәстә тәк күлүмсәјәрәк» мисралары илә шаир нә демәк истәмишдир? Ше'рдә сәнаје објектләринин салынмасы, Илич лампалары... нын шәһәрин кечәләрини күндүзә чевирмәси нечә тәс... вир олунмушдур? кими суаллар әтрафында кениш дајаныр, шаирин өз нәчиб фикирләрини гәләмә аларкән бәдии сөздән истифадә бачарығыны шакирдләрә нүмунә көстәрирләр. Ча... лышмаг лазымдыр ки, ше'рдәки **«Алышан чыраглар бизә нә дејир?», «Јоллара ишыг сал... Ишыгдыр ше'р...», Ишыгдыр ... үлмәти әридән гүдрәт»** вә с. мисраларда үмумиләшдирилән бәдии фикир дәрсдә шакирдләрин фәал иштиракы илә ачылыб тәһлил олунсун.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу парчанын тәдриси заманы да бә'зи сөзләрин орфографијасы үзәриндә иш апарылмалыдыр. Ху... сусилә, IV-VII синиф шакирдләринин јазыларында мүшаһидә олунан вә бурада ишләнән бә'зи јазылышы чәтин сөзләрин **(Көј көл, ме'мар, әтир, чыраг, нүбар, не'мәт, пијалә зан**баг вә с.,) орфографијасына диггәти чәлб етмәли, шакирдләрин Азәрбајчан дили дәрсләриндә алдығы биликләри тамамлама... лы вә мөһкәмләндирмәлидир.

Бу парчанын үзәриндә шакирдләр ишләркән дәрсликдә көстәрилдији кими, тәшбеһ, бәдии мүгајисә вә с. конкрет нүму... нәләр әсасында сечилиб изаһ олунмалыдыр. Мәсәлән, **«Ачыр пијаләтәк ағзыны занбаг»** мисрасыны алаг. Бурада шаир пија... лә илә занбағын охшамасындан мараглы бир тәшбеһ јарат... мыш вә беләликлә, инсан әлинин мө'чүзәләри, онун һүнәри илә јарадылан, әтри мәст едән бағча-бағ һаггында долғун тә... сәввүр јаратмышдыр.

Алтынчы синифдә «Муған» поемасындан верилән парча... лары кечиб гуртардыгдан сонра ајры-ајры дәрс саатларындан

Scanned with ACE Scanner

алынан биликлəри јекунлашдырмалы вə С. Вурғун ше'р
хас олан бə'зи хүсусиијјəтлəр барəдə шакирдлəрин јаш вə
лик сəвиијјəсинə мүвафиг мə'лумат вермəли, онун əсəрлəрин
тəдрисинə һəср олунмуш дəрслəр башлыча олараг, ашағы
кыларла нəтичəлəнмəлидир:

1. Шаирин ше'р дилинин садəлиjи, ajдынлығы, халг ди
чанлы дилдəн фaјдаланмасы һаггында лазыми анлајыш ве
мəлидир.

2. С. Вурғун ше'ринин кениш поетик имканлара малик ол
масы, бəдии тəсвир васитəлəри илə зəнкинлиjи барəдə мүəјј
тəсəввүр јаратмалыдыр. Бу мəгсəдлə кечилəн парчаларда
сонра верилəн əдəбиjјат нəзəриjјəси анлајышлардан истифа
олунмалы, шакирдлəр əсəрдəки бəдии тəсвирлəр үзəриндə иш
лəдилмəли, тəшбеһ, мүбалиғə, тəкрир кими тəсвир васитəл
риндəн нечə истифадə олундуғу барəдə онларда конкрет тəсə
вүр јарадылмалыдыр.

3. Кечилəн əсəрлəр васитəсилə шакирдлəр С. Вурғуну
инкишаф вə јүксəлишимизлə фəхр едəн, һəјатын əсас вə апа
рычы гүввəлəрини ajдын көрəн, совет адамларында јаранан ј
ни вə јүксəк əхлаги сифəтлəри үмумилəшдириб нүмунə сəви
јəсинə јүксəлдəн бир сəнəткар олдуғуну тəдричəн баша дүшм
лидирлəр. Бу əсəрлəр əдəби билиjи, бəдии зөвгү зəнкинлəшди
рəн, луғəт еһтиjаты вə нитг инкишафынын формалашмасын
мүсбəт тə'сир көстəрəн вə кениш имкан јарадан сəнəт инчилə
ри олмасы инамыны јаратмалы вə шакирдлəри бу зəнкин хə
зинəдəн даима өјрəнмəјə вə фaјдаланмаға истигамəтлəндирмə
лидир.

ƏДƏБИЈЈАТ ДƏРСЛƏРИНДƏ ШАКИРДЛƏРИН МҮСТƏГИЛЛИК ВƏ ФƏАЛЛЫҒЫНА ДИГГƏТИ АРТЫРМАЛЫ

Солтан ƏЛИЈЕВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин əдəбиjјат тəдриси методикасы кафедрасынын аспиранты

Шəхсиjјəтин мүһүм əламəтлəри кими мүстəгиллик вə
фəаллығын шакирдлəрдə тəрбиjə едилмəси үчүн əдəбиjјат
бир тə'лим фəнни кими мəктəбдə кениш имканлара малик-
дир.

Əдəби əсəрлəрин тəһлили просесиндə шакирдлəрин мүс-
тəгиллиjи, фəаллығы гајғысына галмаг өјрəнилəн бəдии əсə-
рин даһа дəриндəн, һəртəрəфли мəнимсəнилмəсинə сəбəб ол-
дуғу кими, шакирдлəрин һəјат һадисəлəриндəн баш чыхарма-
ларына, бəдии һəгигəтлə реал һəгигəт арасындакы əлагəлəри
ajдын дəрк едə билмəлəринə имкан јарадыр.

Əдəбиjјат дəрслəриндə шакирдлəрин мүстəгил мүһакимə
етмə габилиjјəтлəринин инкишафы əн зəрури мəсəлəлəрдəн-
дир. Əдəбиjјат мүəллими чалышмалыдыр ки, шакирд мүхтə-
лиф характерли образлар системиндəн мүстəгил сурəтдə баш
чыхара билсин, образын əсəрдə өз јерини, мөвгеjини доғру-
дүрүст мүəјјəнлəшдирсин.

Шакирдлəрин таныш олдуглары образлар силсилəсиндəн
мүстəгил баш чыхармалары, онларда мүхтəлиф характерли
сурəтлəри гиjмəтлəндирмəк вəрдишлəринин јаранмасы, бəдии
əсəрлəрин тəһлили илə əлагəдар мүхтəлиф мəсəлəлəрин aj-
дынлашдырылмасында мүстəгиллик вə фəаллыг көстəрə бил-
мəлəри фaјдалы үсул вə васитəлəрин јарадычылыгла тəтбиг
олунмасы зəрурəтини доғурур.

Scanned with ACE Scanner

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллиј... инкишафы вә фикри фәаллығын күчләндирилмәси үчүн ... јахшы васитәләрдән бири дә бәдии әсәрләрин мүгајис... тәһлилидир.

Әдәбијјат дәрсләриндә мүгајисә имканы чохдур: бә... әсәрләри мөвзу вә идејаларына көрә мүгајисә етмәк мүмк... олдуғу кими, әдәби жанр вә нөвләрин спесифик хүсусијј... ләрини, дил вә үслуб мәсәләләрини, мүхтәлиф јарадычы... методларыны да мүгајисәли өјрәтмәк фајдалы вә вачибди...

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләримиз ән чох ... разларын тәһлилиндә мүгајисә пријомундан истифадә еди... ләр. Бу, әлбәттә, кифајәт дејилдир.

Мә'лумдур ки, әдәбијјат инчәсәнәтин јеканә нөвүдүр ки... орта мәктәбдә кениш вә һәртәрәфли өјрәнилир. Е'тираф е... мәк лазымдыр ки, орта мәктәби битирән шакирдләр инчәс... нәтин дикәр нөвләри бәрәдә чох сәтһи билијә, мә'лумата ма... лик олурлар.

Әдәбијјаты инчәсәнәтин дикәр нөвләри илә мүгајисәл... өјрәтмәк бу нөгсанын арадан галдырылмасы үчүн ән јахш... васитәләрдәндир.

Әдәбијјаты инчәсәнәтин дикәр нөвләри илә мүгајисәл... өјрәнмәк бир нечә чәһәтдән фајдалыдыр: әввәла, орта мәктә... би битирән шакирд инчәсәнәт һаггында кениш тәсәввүрә ма... лик олур, онун мүхтәлиф нөвләри һаггында мүстәгил фикир... сөјләјә билир. инчәсәнәт әсәрләринә гијмәт вермәкдә онларын... јерини, әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкмир. Икинчиси, әдәбијјаты инчәсәнәтин дикәр нөвләри илә мүгаји... сәли тәдрис етмәк шакирдләри фәаллашдырыр, дәрсә марағы... артырыр ки, бу да өјрәнилән сәнәт әсәринин даһа дәриндә... мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур.

Бу просесдә әдәбијјатын спесифик хүсусијјәтләри, инчәсә... нәтин дикәр нөвләри арасындакы мөвгеји даһа габарыг тәза... һүр един.

Әдәбијјат дәрсләриндәки мүгајисәләр үзәриндә шакирд... ләрин мүстәгил ишләринин тәшкили фајдалы вә зәруридир. Бу, мүгајисә олунан әдәби һадисәләрин, објектләрин дәрин... дән мәнимсәнилмәсинә шәраит јарадыр.

Мә'лумдур ки, мүстәгил иш шакирдләрдә мүстәгиллијин... тәрбијә едилмәси васитәси, онларын фәаллығынын артырыл... масында фајдалы үсулдур. Мүгајисәләр үзәриндә шакирдлә... рин мүстәгил ишләринин тәшкили онлары ахтармаға, тәдги...

...тмәјә сөвг едир, тәфәккүрүнү фәал сурәтдә ишә гошан ша... кирд, әдәби әсәр барәдә мүәллимдән һазыр билик алмыр, мүс... тәгил сурәтдә сә'ј көстәрәрәк мүгајисә олунан әдәби һадисә ...һаггында билик газаныр.

Бакыдакы 111 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими С. Әһмәдованын бу саһәдә көзәл иш тәчрүбәси вардыр. Шакирд... ...әрлә сөһбәтдән, дәрсләри мүшаһидәдән сонра белә бир нә... ...тичәјә кәлдик ки, VIII синиф шакирдләринин мүгајисә при... јому һаггында лазыми нәзәри мә'луматлары вардыр.

Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәрини тәдрис ...едәркән Фәрһад образыны сәчијјәләндирмәјә башламаздан әввәл, мүәллим ону Хосровдан фәргләндирән чәһәтләри ис... ...тигамәтләндиричи суаллар васитәсилә шакирдләрин өзләринә ...тапдырды. 7—10 дәгигә әрзиндә шакирдләр мүстәгил олараг ә...сәрдән бу ики образын фәргли хүсусијјәтләрини долғун экс ...етдирән нүмунәләр (бу типли тапшырыгларын әсәр охундуг... ...дан сонра, лакин тәһлилдән әввәл евә верилмәси даһа фај... ...далыдыр) сечдиләр. Бундан сонра мүгајисәни мүсаһибә үсу... ...луна дахил едән С. Әһмәдова Фәрһад образынын мә'нәви алә... ...мини, әсәрдәки мөвгејини, шаирин она мүнасибәтини ша... ...кирдләрин јүксәк фәаллығы шәраитиндә ајдынлашдырды. Шакирдләр мүәллимин бу ики образы мүгајисә етмәји тәләб едән суалларына этрафлы чаваб верир, өз фикирләрини сү... ...бут еләмәк үчүн әсәрдән сечдикләри мисаллара әсасланырды... ...лар.

С. Әһмәдованын апардығы мүсаһибәнин кичик бир һиссә... ...сини бурада вермәји лазым билирик:

М. — Низами Кәнчәви әмәкчи адамлар ичәрисиндән сеч... ...дији Фәрһады һансы орбаза гаршы гојмушдур?

Ш. — Шаир Фәрһады бир нечә чәһәтдән Хосров сурәтинә гаршы гојмушдур.

М. — Сәнәтә, әмәјә мүнасибәтләринә көрә Фәрһадын Хос... ...ровдан фәргли хүсусијјәтләрини кәстәрин.

Ш. — Әсәрдә сәнәти мә'лум олмајан, халгын әмәји, зәһмә... ...ти сајәсиндә зәнкин һәјат сүрән Хосровдан фәргли олараг Фәр... ...һад өз бөјүк сәнәти илә инсанлара хидмәт едир, зәһмәтлә, ...алын тәри илә газандығы чөрәклә доланыр.

Бу образларын мүгајисәли өјрәдилмәси шакирдләрин ...ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәсинә сәбәб олур:

1. Фәрһад әмәкчи инсан, Хосров исә мәғрур шаһдыр.
2. Фәрһад көзәл сәнәткардыр, Хосровун сәнәти јохдур.

3. Фәрһад өз сәнәти, әмәји илә инсанлара хидмәт ед Хосров халгын әмәји һесабына доланыр, инсанларын гејди галмыр.

4. Фәрһад садә, сәмими, мәрд инсандыр, Хосров худб Фәрһад кими сәнәткары мәһв етмәк үчүн хәјанәтләрә әл ата намәрддир.

5. Фәрһад ағыллы вә һазырчавабдыр, Хосровда бу кејфи јәтләр јохдур вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәјјән бир образы ирәличәдән мә нимсәнилмиш башга бир образла мүгајисә етмәк јолу илә өј рәтмәк мүмкүндүр. Бунун үстүнлүјү орасындадыр ки, бел тәһлил просесиндә шакирдләрин фәаллығы хејли јүксәлир в онлар мүстәгил сурәтдә јени өјрәнилән образын характери хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр, үмумијјәтлә, сурәт һаггын да лазыми мә'лумат алыр, нәтичәләр чыхарыр вә үмуми ләшдирмәләр апарырлар.

Мәтләб дә бундадыр, билији мүәллимдән һазыр шәкилд алмаг јох, өз тәфәккүрүнү фәал сурәтдә ишә гошмагла, ахтар маг вә тәдгиг етмәк јолу илә газанмаг лазымдыр.

Әлбәттә, бүтүн образларын тәһлилини јухарыдакы гајда да апармағын мүмкүн олдуғуну дүшүнмәк сәһв оларды.

Психологлар көстәрирләр ки, тәфәккүрүн мүһүм кејфиј јәтләриндән олан мүстәгилликлә тәнгидилик бир-бири илә гы рылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Мүстәгиллик олан јердә тәнгиди лик, тәнгидилик олан јердә мүстәгиллик өзүнү көстәрир. Демәли, бәдии әсәрләрин тәһлили просесиндә шакирдләрин мүстәгиллијинин тәрбијәси гајғысына галмаг, онларда тәнгиди дүшүнчәнин дә инкишафына шәраит јаратмаг демәкдир.

Мүәллим шакирдләрин сәчијјәләндирдикләри сурәтләр барәдә өз мүлаһизәләрини сөјләмәји тәләб етмәлидир. Образ һаггында мүһакимә јүрүдән, она өз мүнасибәтини билдирән шакирд сәһв нәтичәләрә кәлә биләр. Мәшһур рус методисти В. В. Голубков бу мүнасибәтлә јазыр ки, бундан горхмаг лазым дејилдир, чүнки шакирдин әлиндә дәрслик, тәнгиди мәгалә, тәдгигат әсәрләри вардыр, ән башлычасы исә, мүәллим лазым олан вахт шакирдә доғру јол көстәрир.

Јухары синиф шакирдләриндә мүбаһисә етмәк, тәнгиди фикир сөјләмәк мејли күчлү олур. Мүәллим, јери кәлдикчә, бу вә ја дикәр мүбаһисәли мәсәләләри шакирдләрин мүһакимәсинә вермәлидир. Бу, шакирдләрдә мүстәгил дүшүнчә, мүһакимә, тәнгиди фикир сөјләмәк вә с. бу кими хүсусијјәтләрин инкишафына шәраит јарадыр.

Тә'лим заманы белә мәсәләләрлә әлагәдар олараг шакирдләр арасында гызғын мүбаһисә кетдијинин, онларын мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләдикләринин шаһиди олмушуг. Шакирдләрдән һәр бири өз фикринин доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн поеманын өзүнә, дәрсликдәки тәһлил материаллары вә дикәр мәнбәләрә дөнә-дөнә мүрачиәт едәрәк тутарлы дәлилләр тапмаға чалышырлар. Белә вәзијјәтдә мүәллим шакирдләрин фәалијјәтинә дүзкүн истигамәт вермәли, бунун сәмәрәлилијини тә'мин етмәлидир.

Бәдии әсәрләрин дил вә үслубунун өјрәнилмәси заманы да мүгајисә пријомунун тәтбиги сәмәрли олур вә бу просесдә шакирдләрин мүхтәлиф истигамәтләрдә мүстәгил ишләрини тәшкил етмәк фајдалыдыр.

Мәсәлән, әсәрин илк нәшри илә сон нәшринин мүгајисәси онун нечә, һансы јолларла, нә кими чәтинликләрлә јарандығыны мүшаһидә етмәјә имкан верир. Бу мүгајисәләр шакирдләрә әсәрин сон чапындакы дәјишикликләрин онун бәдии мәзијјәтинә нечә тә'сир етдијини, сәнәткарлыг мәсәләләри вә с. барәдә мүстәгил фикир јүрүтмәләринә шәраит јарадыр.

Драматик әсәрләрдәки сурәтләрин мә'нәви кејфијјәтләри онларын данышыглары васитәсилә охучуја, тамашачыја чатыр. Белә әсәрләрдәки образлары мүгајисәли сәчијјәләндирәркән, онларын дили үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили вачибдир. Образларын дилинә нәзәр салан шакирд онларын фәрди нитг хүсусијјәтләрини ашкар едир ки, бу да характерләрин даһа дәриндән ачылмасына, мәнимсәнилмәсинә имкан јарадыр. Бу просесдә типикләшдирмә вә фәрдиләшдирмә мәсәләләри дә шакирдләрә јахшы чатыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә мүгајисә имканы чохдур, бунлардан сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәк үчүн шакирдләрә мүгајисәнин апарылмасы гајдалары һаггында нәзәри мә'лумат вермәк вә онларда мүстәгил мүгајисә етмәк бачарығынын формалашмасына наил олмаг лазымдыр.

Scanned with ACE Scanner

СӘМӘД ВУРҒУН ӘДӘБИЈЈАТДА СӘНӘТ ВӘ СӘНӘТКАРЛЫГ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Мәһәммәд ӘҺМӘДОВ
«Азәрбајҹан мәктәби» журналынын шө'бә мүдири

Сәмәд Вурғунун јарадычылығында сәнәт вә сәнәткарлы мәсәләләри һаггында фикир вә мүлаһизәләри хүсуси јер туту С. Вурғун сәнәт вә сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында дань шаркән рус, Украјна, күрчү, ермәни вә дикәр гардаш хал ларын әдәби нүмајәндәләринин јарадычылығына тез-тез мү рачиәт едәрди.

С. Вурғунун ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләр әсасланараг сәнәт вә сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында сө ләдији фикир вә мүлаһизәләри јени јетишән әдәби гүввәләр үчүн, бөјүк јарадычылыг ахынына гошулмаға сә'ј көстәрән ләр вә әдәбијјатшүнаслығы өјрәнән мәктәблиләр үчүн дүз күн истигамәт верилмәсиндә мүһүм рол ојнаја биләр.

Сәмәд Вурғун үмумиләшдирилмиш характерләр вә об разлар јаратмагдан, ичтимаи һәјат һадисәләрини даһа ке ниш сәпкидә гәләмә алмагдан өтрү епик поезијанын һәдсиз имканлара малик олдуғуну гејд едирди. О, В. Мајаковскинин епик тәсвирләриндә дөврүн, инсанларын характерләринә һәр- тәрәфли јер верилдијини сөјләјир вә көстәрирди ки, онун поемалары санки замәнә һаггында, бу күн вә кәләчәк һаг- гында бөјүк епик монологдур. Бу монологда епос лириканын мәфтунедичи гүдрәтли сәси вә һадисәләрин драматик тәсвир формасы илә мөһкәм бирләшмишдир. С. Вурғунун фикринчә, Мајаковскинин «Владимир Илич Ленин» вә «Јахшы!» поема- ларында тарихи һадисәләрин кениш мәнзәрәси епик образ- ларла, субјектив һиссләр исә лирик тәсвирләрлә верилмиш- дир. Епик вә лирик хәтләр Мајаковскинин јарадычылығында бир-бири илә сых бағланмышдыр.

С. Вурғун Н. Асејевин «Семјон Проскаков», Николај Де- ментјевин «Ана», П. Антоколскинин «Оғул» әсәрләрини совет адамынын епик образыны јаратмаг саһәсиндә поезијанын наилијјәти адландырырды. О, епос вә лирика һаггында белә бир мүһакимә ирәли сүрүрдү: «О заман ки, шаир өз дахили аләмини, өз характерини, өз дүшүнчәләрини, бир нөв өз гәлби- ни охучунун гаршысында ачыб көстәрир, о заман ки, шаир ону билаваситә һәјәчанландыран шејләрдән данышыр, нә илә јашадығы вә нә илә нәфәс алдығындан данышыр — бу лирикадыр. О заман ки, өз зәкасынын бүтүн күчү, еһтирасы вә эгидәси илә халг һәјатынын лөвһәләрини чәкир — бу епос- дур» (С. Вурғун. Совет поезијасы. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1955, № 1).

С. Вурғун әсәрләрдә епик вә лирик үнсүрләрин бир-бири илә узлашмалы олдуғуну гејд едирди. О, көстәрирди ки, мү- һарибәдән сонра јазылмыш бә'зи поемаларда бу ики үнсүрүн узлашмамасы, бағланмамасы нәтичәсиндә узунчулуг, тәләсик- лик, сөзчүлүк, тәсвирләрдә тутгунлуг әмәлә кәлмишдир. А. Јашинин «Алјоша Фомина» вә Ј. Долматовскинин «Аш- габад» поемалары буна мисал ола биләр.

С. Вурғун лирик-епик поемаларла бирликдә там сүжет- ли, кәскин конфликтли, долғун инсан характеринә малик епик-драматик поемаларын да инкишаф етдирилмәсини вә мәнзум романлар јарадылмасыны ваҹиб мәсәлә кими ирәли сүрүрдү. О, мәнзум романлардан Ј. Коласын «Јени торпаг» вә «Балыгчынын дахмасы», У. Ухсајын «Кечид» әсәрләрини мүвәффәгијјәтли һесаб едир, ејни заманда көстәрирди ки, мәһз епик поезија сәнәткара һәм һадисәләри кениш сурәтдә гәләмә алмаг, мүхтәлиф характерләр јаратмаг, һәм дә лирик вә фәлсәфи мүһакимәләри ифадә етмәк бахымындан хејли имкан верир.

Сәмәд Вурғун мөвзуларын, мотивләрин, «шәхси» вә «ичти- маи» дејә, сүн'и сурәтдә ики јерә бөлүнмәсинә гаршы чыхыр- ды. Онун фикринчә, совет әдиби үчүн «шәхси» мәсәлә јох- дур вә мүасир һәјатын бүтүн мәсәләләри билаваситә она да аиддир. Шаир көстәрирди ки, Н. Тихоновун лирикасында империализмә гаршы мүбаризә мөвзусу, ону нараһат едән дүшүнчәләрин мәһсулудур. С. Вурғун бу саһәдә А. Сурковун. М. Рылскинин лирикасыны да ајрыча гејд едирди. Мүәллиф мүасир һәјатдан, сосиализм чәмијјәтинин чичәкләнмәсиндән Рә- јазан Сајфи Кудашы, А. Токомбајеви, Карло Каладзени, Рә-

Scanned with ACE Scanner

сул Һәмзәтову, Осман Сарывәллини, Мустај Кәрими, у
Кеворг Емини вә гадын шаирләрдән О. Бергголтсу, В.
нованы, Зүлфијјәни, Д. Ваарандини вә М. Дилбазини
чәһәтдән марағлы мүәллифләр кими көстәрирди.

С. Вурғунун фикринчә, сојуг мүһакимәләр вә үмуми
нәзәри мүлаһизәләр поезијанын тә'сир күчүнү азалдыр
көстәрирди ки, шаир әсәрләринин бәдии тә'сир к
нә малик олмасы үчүн фикирләрини вә фәлсәфи мүһак
ләрини поетикләшдирмәлидир. Шаирин јарадычылығы
лирика — нәғмәсини охудугдан сонра узаглашан кәлди-к
гушлара бәнзәмәмәлидир. Лирика инсан гәлбиндә јува са
ону иситмәли вә гәлбиндә нәчиб һиссләр ојадыб ону ј
сәлтмәлидир.

Сәмәд Вурғун «өзүнү ифадә етмә» проблеми әтраф
да кедән мүбаһисә һаггында да шәхси фикрини билдирм
дир. О, «өзүнү ифадә» нәзәријјәсини субјектив идеализм ф
сәфәси илә бағлы көтүрүлдүкдә, гәбул етмәјиб дејирди
горхурам «өзүнү ифадә» нәзәријјәсинин бә'зи тәрәфдарла
өзләринин субјектив аләмини објектив варлыгдан үстүн т
сунлар. С. Вурғун објектив һәјатын шаирин субјектив сүз
чиндән кечирилмәсинә тәрәфдар иди. Лакин бир шәрт
елә баша дүшүлмәсин ки, бир нәфәрин — шаирин дахи
мәнлији милјонларла инсанын мәнлијини әвәз едә бил
Сәмәд Вурғун Олга Бергголтсун декадентләр вә символи
ләр һаггында фикрини (куја онларын идеја вә фикирлә
јохдур!) тәнгид едәрәк дејирди ки, онлар бәдбинлији, үми
сизлији, јалгызлығы вә инамсызлығы тәблиғ едирдиләр. Б
нунла онлар јени инсаны јалныз мүбаризәдән ајырырдыла
Демәли, онларын да өз фикирләри вардыр. Биз објекти
аләми гәбул едирик, амма бу о демәк дејилдир ки, субјекти
аләми инкар етмиш олуруг. С. Вурғун бу мәсәлә һаггында ј
рүтдүјү фикирләрини Белинскинин сөзү илә бу чүр гүввә
ләндирирди ки, һеч бир шаир нә өзүндән, нә өз васитәсил
нә дә өз шәхси сәадәтинин күчүнә бөјүк ола билмәз; һәр бө
бөјүк шаир она көрә бөјүкдүр ки, онун изтираблары вә сә
дәти чәмијјәтдә вә тарихдә дәрин көк салмышдыр. Демәл
сәнәткар өзү дә чәмијјәтин, бәшәријјәтин бир үзвү вә нүм
јәндәсидир. Кичик сәнәткарлар исә јалныз өзләри үчүн
хошбәхт, ја да бәдбәхтдирләр. Халг онлары танымыр, јаша
мыр. Онлар гушларын нәғмәләринә бәнзәјән маһныларын

јалныз өзләри үчүн охујурлар вә өзләри дә динләјирләр; бу маһнылары нә чәмијјәт, нә дә бәшәријјәт динләмәк истәјәр...

С. Вурғунун фикринчә, сәнәткар, халгын әмәк наилијјәтләрини реалистчәсинә көстәрдији кими, онун бөјүк гәһрәманлығыны вә кәләчәјини дујмағы, көрмәји дә бачармалыдыр. Бунун үчүн о, романтик поезијаны инкишаф етдирмәји зәрури мәсәлә кими ирәли сүрүрдү. С. Вурғун романтикадан чәкинәнләрә, романтиканын куја инсаны јердән ајырыб көјләрә галдырдығыны дүшүнәнләрә үзүнү тутуб дејирди ки, романтикадан горхмајын. Лермонтовун «Мытсыри», «Гафгаз әсири» вә «Измајылбәј» кими поемалары, Низаминин «Лејли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин», Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» кими даһијанә әсәрләри әсрләрин сынағындан чыхмајыбмы?! Бунун да әсас сәбәби һәјат һәгигәтләринин даһијанә тәрәннүмүдүр. Лакин Сәмәд Вурғун көстәрирди ки, бу бөјүк сәләфләримизин реализми илә мүасир реализми ејниләшдирмәк дә олмаз. Бунунла бәрабәр биз классикләримизин романтик ән'әнәләрини дә унутмамалыјыг. О дејирди: «Шәртләшәк ки, романтиканы мүдафиә едәркән, мән бизим һәјатымызын ән чох гәһрәманлыг вә ингилаби тәзаһүрләринин реалистчәсинә көстәрилмәсини, бизим һәјат һәгигәтләримизин коммунизмин бөјүк сабаһына доғру әзәмәтли јүрүшүнүн реалистчәсинә көстәрилмәсини мүдафиә едирәм» (С. Вурғун. Совет поезијасы. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1955, № 2).

С. Вурғун В. Мајаковскинин «Бу һагда», «Вар сәсимлә», Е. Багритскинин «Пионер гызын өлүмү», П. Антокслскинин «Оғул», А. Кулешовун «Бригаданын бајрағы», С. Кирсановун, Н. Грибачовун, М. Рылскинин вә А. Малышконун бир чох әсәрләрини ингилаби романтик формада мүвәффәгијјәтли јазылмыш әсәрләр сајырды. Әдиб романтик әсәрләри башга әсәрләрдән фәргләндирән үч әсас хүсусијјәти көстәрирди. Биринчи фәрги онда көрүрдү ки, романтик әсәрләрдә реал һәјат һадисәләри, реал инсан характерләри даһа јүксәк тонда, ән парлаг бојаларла верилир. Бир сыра романтик әсәрләрдә ола биләр ки, гәһрәманын кечдији һәјат јолу кениш верилмәсин; бу хүсусијјәт исә шаирә чанлы инсан характерләрини, еһтирасларыны јаратмаға мане олмаз. Икинчи фәрги исә шаирин һәјатда олан мүсбәт һадисәләри гәләмә аларкән даһа да кәскинләшдирмәсиндә, «гејри-ади» характерләр јаратмасында вә кәләчәјә даһа чох чан атмасында көрүрдү.

Scanned with ACE Scanner

Буна мисал олараг о, В. Мајаковскинин «Бу һагда» пое-
сындакы кәләчәк инсана мүрачиәти көстәрирди:

Истәрәм күнләримиз
Кәдәр, дуа ичиндә
Гочалтмасын һеч кәси.
Истәрәм ки, бир дәфә
Јолдаш дејиб чағырсаг,
Чеврилсин Јер күрәси.

С. Вурғун романтик әсәрләрдә гәһрәманын фикирләри-
нә, дүшүнчәләринә мүәллифин фәал мүдахиләсини вә гарш
масыны үчүнчү фәргләндиричи чәһәт кими гејд едирди. Он
да дејәк ки, С. Вурғун романтик әсәрләр јаратмағы бүтү
шаирләр үчүн дејил, үмумијјәтлә, јарадычылыг тәбиәтинд
романтик елементләр олан сәнәткарлар үчүн зәрури билир
ди.

С. Вурғун романтик поезија һаггында фикирләрини иде
ал гәһрәман вә идеал һаггында фикирләри илә әлагәләндир
мишдир. Идеал гәһрәман совет әдәбијјатына лазымдырмы
суалына о белә чаваб верирди ки, бәли, лазымдыр. Шүбһә
сиз ки, бүтүн мүсбәт гәһрәманларын һамысы идеал гәһрә
ман ола билмәз вә олмамалыдыр. Чүнки идеал гәһрәман ә
јүксәк инсани, мә'нәви гәһрәманын синтетик образыдыр
С. Вурғунун фикринчә, идеал гәһрәманын симасында зәһ-
мәткеш халгын һәјаты вә сифәтләри екс етдирилмәлидир
С. Вурғун идеал гәһрәманы чанлы хүсусијјәтләрдән мәһ-
рум едәнләрлә разылашмыр вә көстәрирди ки, идеал гәһрә-
манда чанлы инсана хас реал кејфијјәтләр олмазса, о, доғ-
рудан да «мүгәддәс тәсвирә», чансыз схемаја, һәјата лазым
вә мүмкүн олмајан бир көлкәјә чеврилир. С. Вурғун идеал
гәһрәманы вулгарлашдыран вә ону аз гала «ширнијјат мә'му-
латы» илә мүгајисә едән К. Симонова вә бә'зи јазычылара
гаршы чыхыш едирди. О, идеал гәһрәманын образында јал-
ныз ән јүксәк реал вә һәјати кејфијјәтләр көрүрдү. Көстә-
рирди ки, идеал гәһрәманын мүсбәт, ејни заманда зәиф чә-
һәтләри ола биләр. Лакин онун гүввәси бундадыр ки, «би
онун шәхсиндә баш һәрфлә јазылан әсил **Инсаны** көрүрүк.
Идеал гәһрәманын күчү там бир нәслин, јахуд там бир хал-
гын күчүдүр».

С. Вурғун идеал гәһрәман тәрәфдары олса да, ону пое-
зијанын әсас проблеминә чевирмәк истәмирди. Ејни заман-

да о, әдәбијјатда идеалла идеал гәһрәман мәсәләләринин еј-
ниләшдирилмәси әлејһинә чыхырды. Онун фикринчә, әдәбиј-
јат идеал гәһрәмансыз да јашаја биләр, амма идеалсыз әдә-
бијјатын јашаја биләчәјини тәсәввүрә кәтирмәк олмаз.

Севимли шаиримиз мүасир мөвзуларда јазылан бә'зи
әсәрләрин зәиф чыхмасынын сәбәбини мүсбәт гәһрәмана
гаршы вурушмалы олан екс гүввәләрин пассив верилмәсиндә
көрүрдү. О, бә'зи тәнгидчиләрин вә бә'зи јазычыларын мүс-
бәт гәһрәманла үз-үзә кәлән зидд гүввәләрин күчлү (һәјат-
да олдуғу кими) верилмәсиндән имтина едиб гәһрәманын ха-
рактериндәки хырда зиддијјәтләрлә кифајәтләнмәләрини пис
чәһәт кими гејд едирди. Шекспирин Јагосуну јада салараг
дејирди ки, бизим поемаларымызда сијаси вә мә'нәви дүш-
мәнләримизин белә үмумиләшмиш гүввәли образы олмама-
сына тәәссүфләнмәјә билмәрик.

С. Вурғун сәнәткарлыг һаггында данышаркән Некрасо-
вун вәсијјәтинә — «мөвзуја чаваб верән үслуб» принсипинә
бә'зән әмәл олунмадығыны да сөјләјир вә тәәссүфләнирди. О,
С. Михалковун илк атом енержиси илә ишләјән електрик
стансијасына вә Совет дөвләти тәрәфиндән илк һидрокен бом-
басынын мүвәффәгијјәтлә сынагдан чыхарылмасына һәср
етдији ше'рин зәиф, тәләсик јазылдығыны көстәрир вә бура-
да мөвзуја чаваб верән үслуб олмадығыны да сөјләјирди.
С. Вурғун примитивлик вә литорикачылыг адландырдығы бу
јарадычылыг јолуну үстүн тутанлары, куја бу јол илә В. Ма-
јаковски сәнәтинин давамчысы оланлары тәнгид едирди. О,
көстәрирди ки, Мајаковски өзүнәмәхсус јарадычылыға, ha-
мыдан сечилән әдәби үслуба малик сәнәткардыр. Мајаковски
әдәби мәктәбинә тәглидчиликлә, бош һај-күјлә кәлмәк олмаз.

С. Вурғун бә'зи әдибләри јалныз мөвзунун актуаллығы-
на фикир вериб, бәдии үмумиләшдирмәни унутмаларында
тәгсирләндирирди. О, дејирди ки, мөвзуларын актуаллығы
һәлә әсәрин тә'сир күчүнү көстәрмир, әсәрин тә'сир күчү ән
чох чидди бәдии үмумиләшдирмәдән асылыдыр.

С. Вурғун бәдии әсәрин јүксәк емосионал дилләә јазыл-
масы уғрунда да ардычыл мүбаризә апарырды. О, классик
поезијанын гәһрәманлары олан Фәрһадын, Татјананын, Ши-
ринин, Һамлетин, Лејлинин дилини механики олараг әсәрлә-
рә көчүрмәји дејил, зәманәнин јүксәк, емосионал вә ифадәли
дили илә гәһрәманлары данышдырмағы мәсләһәт билирди.
О, көстәрирди ки, бәдии әсәрин дили халгын реал дилиндән
ајрылмамалы, даһа парлаг олмалы вә бу, халгын дилини

зәнкинләшдирмәјә хидмәт етмәлидир. «Әкәр бәдии әдәбиј
тын дили һәјатда мөвчуд олан дили зәнкинләшдирмәсәј
гәһрәманларын дили үзәриндә ишләмәк үчүн шаир илһа
јох. данышыг дилинин садәчә стенографик јазысы ла
олары» (С. Вурғун. Совет поезијасы. «Әдәбијјат вә инчә
нәт» гәзети, 1955, № 2).

С. Вурғун мөвзу актуаллығыны, үмумиләшдирмә вә м
шаһидә габилијјәтини сәнәткар үчүн әсас шәртләрдән с
мышдыр. Демократизми вә хәлгилији исә поезијанын чан
адландырмышдыр. Онун фикринчә, идеја формаја дејил, фор-
ма идејаја хидмәт етмәлидир.

С. Вурғунун сәнәт вә сәнәткарлыг мәсәләләринә дај
фикир вә мүлаһизәләри чох кенишдир, дәјәрли тәдгигат мөв
зусудур. Бу мөвзуну даһа әтрафлы арашдырмаг тәдгигатчы
ларымызын диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мүәллимләри
мизи онун гардаш халглар әдәбијјаты илә бағлы верилә
сәнәт вә сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында фикир вә мүла
һизәләрини тәдрисле әлагәләндирмәк, дәрс заманы бунлар
дан истифадә етмәк марагландырмалыдыр. Бизчә, бу, көзә
сәмәрә верәр, мәктәблиләрин билијинин зәнкинләшмәсин
сәбәб олар.

«КОРОҒЛУ» ДАСТАНЫНЫН ТОПЛАНМАСЫ, НӘШРИ ВӘ ТӘДГИГИ

Досент М. И. ҺӘКИМОВ

Али мәктәбләрин филолокија факүлтәләриндә, орта мәк-
тәбләрдә дөвләт програмларына әсасән тәдрисинә хүсуси саат
ајрылан дастанларымыздан бири дә «Короғлу» вә онун әсас
гәһрәманы Короғлунун шәхсијјәтидир.

«Короғлу» дастанынын топланмасы, нәшри вә тәдгиги илә
әлагәдар ики әсрдән артыгдыр ки, дөври мәтбуатда бир чох
мүәллиф фикир сөјләмиш вә сөјләјирләр. Һәмин мүәллифләр
мүлаһизәләриндә каһ бир-бирини тәгдир, каһ да тәкзиб едир-
ләр.

Али мәктәб тәләбәләринә, аспирантлара, орта мәктәб
мүәллимләринә вә шакирдләринә көмәк мәгсәди илә «Короғ-
лу» дастаны һаггында биз дә фикир сөјләмәји мәгсәдәујғун
һесаб етдик.

һәлә XVIII әсрдә Короғлунун бир сыра гошмалары Елјас
Мушегјан тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Е. Мушегјан
XVIII әсрин биринчи рүбүндә Тәбриздә ешитдији, бизчә һәм
дә әлјазмаларындан садәчә көчүрмүш олдуғу бир сыра ше'р-
ләри ермәни әлифбасы илә јазыб бир «чүнк» тәртиб етмиш-
дир. 1721-чи илдә битирилмиш бу әлјазмасында Нәсими, Фү-
зули кими көркәмли шаирләрин вә бир сыра ашыгларын ше'р-
ләриндән нүмунәләр олдуғу кими чохлу бајатылар, аталар
сөзү, нәһајәт, «Короғлу»дан да гошмалар вардыр. Бу нүмунә-
ләрдән бә'зиләри бу күн епосда јашајан гошмаларын гәдим

Scanned with ACE Scanner

вариантлары, бә'зиләри исә инди артыг тамамилә унудулм... гошмалардыр.[1]

Короғлу ше'рләриндән бир гисми Ә. Гарачадағы... «Әш'ари-Әндәлиб Гарачадаги»[2] дә һифз олунмагдадыр. Бура... Короғлудан «Ағлама», «Олур», «Галмады», «Галдыр», «Кәр... дир», «Нисбәтдир», «Ејваз хан», «Султаным», «Бәнзәрс... «һај олмаз», «Кәлсин» рәдифли вә «Ходкар үстүмүзә чәри ... јурду», «Чарчылар чағрышыр, кәрнај бозлар», «Бәјләрими... дәмир донлу дејәрләр» мисралары илә башлајан гошмалары... «Икидин», «Кәлән», «Ај мәдәт» рәдифләри вә «Чох да лүтф... ејләмә, Болу» мисрасы илә башланан кәрајлылары топла... мышдыр. Бу ше'рләрдән «Дағлар» рәдифли гошма нагисди... Ше'рин тәхәллүс бәндиндән јалныз:

> **«Короғлу дер: бу дүнјаја кәлмишәм,**
> **Бир ат, бир гылынчым, гардашым дағлар»**—бејт...

верилмишдир. Галан ше'рләрдә исә нагислик јохдур.

«Короғлу» ше'рләри ичәрисиндә мараг доғуран «Ејваз... рәдифли кәрајлыдыр. Бу кәрајлы Азәрбајчан ССР Әлјазма... лары фондундакы чүнкдә дөрд бәнддир. Һәмин ше'р «Короғ... лунун Гарс сәфәри»ндә исә үч бәнд верилмишдир. Һәр ики... ше'рин јалныз бәнд сајында дејил, үслуби мәгамларында д... фәргләр вардыр.

Короғлу ше'рләри халгын истәк вә арзусуна даһа чох уј... ғун олдуғундан, ашыглар ону Азәрбајчанын бүтүн оба-ојмагла... рында, тој-бусатларында о гәдәр јајмышлар ки, XVII әсрдән... башлајараг Азәрбајчанла тичарәт әлагәсиндә олан дикәр халг... ларын өлкәмизә кәлән тачирләри, сәјјаһлары, тарихчиләри, ет... нографлары вә демократик фикирли зијалылары Короғлунун... ше'рләрини, дастанларыны топлајыб өзләри илә вәтәнләринә... апармыш, ону сәјјар мөвзулу дастанлар сырасына салмышлар.

«Һәлә чох тез бир вахтда «Короғлу» гошмаларынын XVII-XVIII әсрләрдә чүнкләрә дүшмәси көстәрир ки, һәмин әсрләрдә бу дастан чох мәшһур имиш. Әкс тәгдирдә бу гошмалар әдәбијјат һәвәскарларынын диггәтини чәлб едиб әлјазмаларына дүшә билмәзди.[3]

[1] М. Һ. Тәһмасиб. «Азәрбајчан дастанлары»на мүгәддимә, IV чилд, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1969, сәһ. 14.

[2] «Әш'ари Әндәлиб Гарачадаги». Отдел рукописан Ленинградского Отделении Института народов Азии АН СССР, Шифр 332-дә сахланылыр.

[3] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 464.

... «Короғлу» дастаны Азәрбајчан дастанлары ичәрисиндә ...дикәр халглар арасында ән чох шөһрәт тапмыш, вариантлы ...дастандыр. Бу дастан күрчүләр, ермәниләр, күрдләр, ләз...киләр, ачарлар, Крым татарлары, газаглар, түркмәнләр, га...рагалпаглар, өзбәкләр, гырғызлар, татарлар, габардинләр, ...әмчинин ССРИ-нин сәрһәд һүдудларындан узагларда — ...Иранда, Ирагда, Түркијәдә, Болгарыстанда чох јајылмышдыр.

Кечән әсрдә рус зијалыларынын «Короғлу» дастаныны топлајыб чап етдирмәләри вә бу хүсусда фикир сөјләмәләри ...ә марағлыдыр.

А. Ходзко һәлә Киланда рус сәфири ишләјәркән «Короғ...лу» дастаныны Азәрбајчан ашыгларындан топламыш, 1842-... илдә ону Лондонда инкилисчә нәшр етдирмишдир.

1843-чү илдә исә Гафгазда олан алман сәјјаһы Б. А. ...Гакстһаузен «Загафгазский край» әсәриндә «Короғлу» даста...нындан парчалар вериб, имканы дахилиндә тәһлил етмишдир.

А. Ходзкодан сонра рус мәтбуатында Короғлудан чохлу ше'рләр, дастандан парчалар вә тәнгиди мәгаләләр, мүлаһизә...ләр дәрч олунмаға башланды.

И. Шопен 1840-чы илдә «Маяк современного просвещения ...и оброзования»да «Кер-оглы татарская легенда» мәгаләсини чап етдирмишдир. И. Шопен әлинә кечән «Короғлу» вариан...тыны шәхсән охуја билмәдијиндән, адыны чәкмәдији, бир нә...фәр ермәни зијалысынын көмәји нәтичәсиндә рус дилинә че...вирмишдир.

«Короғлу» дастанынын һәлә XIX әсрин орталарында рус ...дилинә тәрчүмәсиндә С. Пенин[1] хидмәти тәгдирәлајигдир. О, ...дастаны «Кавказ» гәзетинин нөмрәләриндә чап етдирәрәк, рус ...зијалыларына, охучуларына чатдырмышдыр.

«Короғлу» дастанынын вә ајры-ајры ше'рләринин топланылмасында, нәшриндә Азәрбајчан алимләринин хидмәти даһа ...чохдур. Хүсусилә, бу күнкү академик нәшрин топланылыб ...чап олунмасында Һ. Әлизадәнин, проф. М. Һ. Тәһмасибин ...хидмәтләри әвәзсиздир. Дастанын нәшр олунмуш 17 голундан ...14-ну Һ. Әлизадә топламышдыр. Әлбәттә, дастанын топланмасында көркәмли ашыгларын ролу да ајрыча гејд едилмәлидир.

Ашыглардан топланан ајры-ајры вариантлар һазырда Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун фолклор архивиндә һифз олунмагдадыр.

[1] Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун фолклор архиви, инв. № 534.

Scanned with ACE Scanner

«Короғлу» дастанынын мүкәммәл академик нәшри вә т
гиги Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра
мушдур.

Азәрбајчан совет алимләриндән проф. М. Һ. Тәһмас
проф. Һ. Араслы, проф. Ә. Гарабағлы, проф. Ф. Фәрһадов
дос. П. Әфәндијевин хидмәтләри бу мәсәләдә хүсусилә г
олунмалыдыр.

Көркәмли фолклоршүнас Б. А. Каррыјев[1] Короғлун
азәрбајчанлы олдуғуну, III Султан Мурадын вә Мәһәмм
Худабәндәнин дөврүндә јашадығыны өзүнүн сон тәдгигат
рында фактларла шәрһ едир. Б. А. Каррыјев Кизир оғлу Му
тафа бәј (Мустафа паша), Кечәл Һәмзә (Һәмзә Мирзә) обра
ларынын да тарихи шәхсијјәтләр олдуғуну мисаллар фонунд
шәрһ едир.

Демәк, дастан мүәјјән дөврдә ичтимаи һәјатын, чәмиј
тин, реал мүнасибәтләрин бәдии тәрәннүмүдүр. Бир сөз
дастаны ичтимаи мүһит доғурур вә дастан һәмин мүһити ә
етдирир.

Халг шаири С. Вурғун һаглы олараг јазыр ки, епосун гә
рәманлары чанлы, реал инсанлардыр. Лакин бу инсанла
бә'зән халг фантазијасынын әфсанәви өртүјүнә бүрүнү
Бу гәһрәманлар торпаг, әмәк вә әмәкчи халг илә чох мөһкә
бағланмышдыр. Епосун гәһрәманлары бәдкүманлыгдан, ше
рәтпәрәстликдән вә егоизмдән узагдырлар. Онлар халг јолу
да, онун азадлығы вә хошбәхтлији јолунда мәрдлик вә ш
рәфлә өзләрини гурбан верирләр. Халгын хатирәсиндә, хал
хүлјасынын гүдрәтли инчиләриндә, һаман бу чүр гәһрәманла
әсрләрлә јашамышдыр. Халг бу гәһрәманларын көзәл хатир
си илә јашајыр, онларын шәрәфли һәјатындан азадлыг уғру
да мүбаризә үчүн илһам алыр, онлары севир вә һәмишә ја
едир. Бу чәһәти бүтүн халгларын нағыллары, гәһрәманлы
епослары чох ајдын көстәрир..

Епосун әсасында халг иши уғрунда өзүнү гурбан верм
кими бөјүк идеја дурур... Короғлу да өз һәјатыны Азәрбај
чан халгынын азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда гурбан вер
мишдир.[2]

Дастанларымыз халгын өзү тәрәфиндән сөјләнилмиш та
рихи бир салнамәдир. Бәлкә, буна көрәдир ки, халг өз дастан

[1] Б. А. Каррыев. Эпические сказания о Кер-оглы, у тюркоязыч-
ных народов, издательство «Наука», Москва, 1968.

[2] С. Вурғун. «Халгын бәдии гүдрәти», «Әдәбијјат гәзети», 193
16 сентјабр. № 20.

ларыны севә-севә охујур, саз вә сөз ашыгларынын сөјләмәсин-
дә онлары бөјүк марагла динләјир.

Бу да бир һәгигәтдир ки, дастанларымыз устад ашыгла-
рын ифасында белә јүксәк пафосла, лаконик тә'сирлә сәслә-
нир ки, орадакы епик һадисә вә сурәтләр реал бир фон олмаг-
дан башга, дастанын әсас сүжети вә мотивләри дә бүтүнлүклә
тарихи һәгигәт кими динләјичиләрин нәзәриндә чанланыр.
Короғлунун гәһрәман сурәти нәинки тарихи шәхсијјәт тә'сири
бағышлајыр, һәтта бу мәғлубедилмәз баһадырын лап јахын-
ларда јашадығы дүшүнүлүр, аз гала јахын ата-бабалары-
мызын сону көрдүјү тәсәввүр олунур.

Короғлу бөјүк вә јенилмәз гәһрәман кими, һәм дә Шәрг
халгларынын көзәл сөз устадыдыр. Онун јалныз икид-
лији дејил, чанлы, поетик тәшбиһләри, мә'налы гафијәлә-
ри дә тәдгигатчыларын диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Һәтта
Короғлуну Шәргин ән бөјүк сөз устадлары илә мүгајисә ет-
мишләр.

Короғлу бир саз сәнәткары—ашыг кими мәһдуд даирәдә
галмамышдыр. Онун гәләбә чағырышы илә долу олан гәһрәман-
лыг нәғмәләри бејнәлмиләл әһәмијјәт кәсб етмишдир. Ермәни,
күрчү, ләзки, өзбәк, казак, түркмән, Крым татарлары кими
халгларын дилиндә онун ше'рләри даһа чох јајылмышдыр.

Шәрг үслубунда әвәзсиз нәғмәләр гошан Короғлу
XIX әср дөврү мәтбуатында хүсуси мәрһәлә тәшкил едир. Бү-
түн мәгалә мүәллифләринин кәлдији јеканә нәтичә Короғлу-
нун бир гәһрәман, бир ашыг кими садә, зәһмәтсевәр адамла-
рын севимлиси олмасыдыр.

Короғлунун халг арасында тарихи шәхсијјәт, ел гәһрәма-
ны кими верилмәси илә јанашы, онун һәм дә ашыг-шаир ве-
рилмәси дә биздә тәәччүб доғурмур. Чүнки Короғлу чох ше'р-
ләриндә өзүнүн ашыг олмасына ачыгча ишарәләр едир. Бу
чәһәтдән онун «Сазы» рәдәфли гошмасы диггәти чәлб едир:

Чәнлибелдән сәни дејиб кәлмишәм,
Уста, гулун олум, ал дүзәлт сазы!
Гырылыбды сазым, мә'тәл галмышам,
Уста, гулун олум, ал дүзәлт сазы!

Бу ше'рдә Короғлунун устаја мурачиәти, сазынын гырыл-
масы үзүндән һејва кими саралыб-солмасы, пешман олмасы
чох реал чизкиләрдир:

Scanned with ACE Scanner

Гошун чыхды Чәнлибелин дүзүнә,
Гурбан олум шакирдинин көзүнә,
Хырда сәдәф доғра сазын үзүнә,
Уста, гулун олум, ал дүзәлт сазы![1]

И. Јевлахашвили көстәрир ки, Шәрг үслубунда олд маһнылары ашыглар гәдәр бөјүк руһ јүксәклији илә һеч кі нағыл вә ифа едә билмәз; чәсарәтлә демәк олар ки, ашыгла Күрчүстанда мүсәлман маһныларынын јеканә вә садиг ифачы ларыдыр. Бу ашыгларын ән севимли маһнылары исә шанлы сүвари Қороғлунун икидликләрини вәсф едән нүмунәләр олуб гәһрәманын истеʼдады даһа артыг тәʼриф едилир.[2]

Қороғлунун XVII әср саз шаирләриндән олдуғуна, тарихи шәхсијјәт кими танындығына аид түрк фолклор тәдгигатчыла рынын јазыларында чохлу материаллар вардыр.

Ашыг әдәбијјатынын ән көзәл инчиси сајылан «Қороғлу» дастанынын мүнтәзәм вә кениш һалда топланмасы вә онун марксизм-ленинизм методолокијасы әсасында һәртәрәфли тәд гиги ишинә јалныз совет дөврүндә башланмышдыр.

---

[1] «Азәрбајчан дастанлары», IV чилд, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1969, сәһ. 219.
[2] И. Јевлахашвили, «Кафказ», 1850, № 64.

«САЛУР ГАЗАНЫН ЕВИНИН ЈАҒМАЛАНМАСЫ» БОЈУНУН ТӘДРИСИ

Шамхәлил МӘММӘДОВ
«Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин әмәкдашы

Халгын тарихини өјрәнмәк, онун тарихи симасыны мүәј-јәнләшдирмәк, ичтимаи-игтисади инкишаф сәвијјәси һаггында аз-чох мәʼлумат алмаг вә с. бахымындан Азәрбајчан фолклору да зәнкин мәнбәләрдәндир. Гәдим тарихә малик Азәрбајчан халгынын шифаһи әдәбијјаты нөв еʼтибары илә мүхтәлиф жанрлара көрә рәнкарәнкдир. Халгын чохәсрлик мүбаризәсинин мәгсәдини, мүдрик һәјат фәлсәфәли күтләнин—халгын бинлик вә дүнјакөрүшүнү, арзу вә истәкләрини, адәт-әнʼәнәләрини, Вәтәнә, сәнәт вә сәнәткара мәһәббәт вә еһтирамыны, бәшәри һисс вә дујғуларыны өзүндә еһтива едән, јашадан шифаһи әдәбијјат кәнч нәслин тәрбијәси, тарихи кечмишимизин, ичтимаи вә әдәби фикир тарихимизин өјрәнилмәси үчүн гијмәтли мәʼхәз, зәнкин хәзинәдир.

Мәһз бу вә ја дикәр чәһәтләринә көрәдир ки, үмумтәһсил мәктәбләримизин ибтидаи синифләриндән башлајараг аталар сөзләри, тапмачалар, бајатылар, әмәк нәғмәләри, нағыллар, ашыг јарадычылығы, бәʼзи дастанлардан парчалар тәдрис олунур.

Дидактик вә тәрбијәви чәһәтдән гијмәтли, фајдалы олан фолклор нүмунәләриндән бири дә јазыја алынмыш гәдим дастанларымызы өзүндә јашадан «Қитаби-Дәдә Горгуд»дур.

«Қитаби-Дәдә Горгуд» (Һаза китаби—Дәдәм Горгуд әла лисани-тәјифеји огузан»—Бу, Огуз тајфасынын дилиндә јазылмыш **Дәдәм Горгуд китабыдыр** — китаб тәртибатчы тәрәфиндән әрәб ифадәси илә белә адландырылмышдыр) елм аләминә јүз алтмыш илә јахын бир дөврдүр ки, мәʼлумдур. Бу мүддәт әрзиндә бир чох нүфузлу алим «Қитаби-Дәдә Гор-

Scanned with ACE Scanner

гуд»ун нәшри, тәрчүмәси вә тәдгиги ишинә хејли әмәк сәрф... мишдир.

Сәккизиллик вә орта мәктәбин VIII синиф әдәбијјат пр... рамында «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы дастанлардан бири... —«Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун тәдрис... 5 саат ајрылмышдыр. Бунун ики сааты бојун мүәјјән һиссә... нин синифдә гираәтинә, мәзмунун мәнимсәнилмәси үзәрин... апарылан ишә, 3 саат исә идеја-бәдии тәһлилә верилмишди...

Әлбәттә, мөвзу илә әлагәдар дәрсликдә этрафлы мә'л... мат вардыр. Лакин бунунла белә «Салур Газанын еви... јағмаланмасы» бојунун тәдриси заманы әлавә олараг бир с... ра фактларын шакирдләрә чатдырылмасы вачибдир. «Бој... әдәби бир абидә», «мәдәни-тарихи бир јадикар»ын (Ә. Су... танлы) нәшри вә тәдгиги тарихчәсинин вәрәгләнмәси, даста... ларын әдәби-бәдии дәјәринин нәзәрә чарпдырылмасы үчү... тәдгигат апармыш алимләрин адларынын садаланмасы ла... зымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин фактларын шакирдләр... чатдырылмасы дастанын идеја-бәдии хүсусијјәтләринин даһ... јахшы баша дүшүлмәсинә вә онларын әдәбијјат тарихинә, х... сусән фолклора даир ардычыл, системли билик газанмал... рына имкан верир.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәси в... мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрә бә'зи дикәр мәсәл... ләр барәдә мә'лумат верилмәси бу гијмәтли сәнәт әсәрини... бәдии мәзијјәтләри, идеја истигамәти, дил тарихимизин өјрә... нилмәси, мәдәнијјәт вә тарихи-ичтимаи инкишаф сәвијјәмизи... мүәјјән дөвру һаггында билик вә бачарыг, аз-чох елми мә'... лумат әлдә едилмәси нөгтеји-нәзәриндән фајдалыдыр. Мүәл... лимләр бојдакы фактлардан истифадә едәрәк шакирдләрә... мәрдлик, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, бејнәлмиләлчилик кими... һисләр ашыламаға мүвәффәг олурлар.

Ашыг әдәбијјаты фолклорумузун үзвү тәркиб һиссәси, ... зәнкин бир голудур. Ашыглар әсрләр боју истисмар олунмуш... халгын јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәсини, гәһрәман... лыг вә вәтәнпәрвәрлик вәсф едән, бәдии чәһәтдән јүксәк... сәнәт әсәрләри — дастанлар, лирик гошмалар јаратмыш, ели... көрән көзү, дујан гәлби олмушлар.

Професор М. Һ. Тәһмасибин фикринчә, ашыг јарадычы-лығында үч әсас жанр вар ки, бунун бири дастандыр. «Китаби Дәдә-Горгуд»дакы бојлар ашығын сәләфи олмуш озан јара-дычылығынын јазыја алынмыш гәдим нүмунәләри олан дас-танлардыр.

Тарихи, елми вә етнографик әһәмијјәтә малик «Дәдә-Горгуд» дастанлары абидәдә «бој» адландырылыб.

Шакирдләрин билик даирәсинин кенишләндирилмәси чәһәтдән «бој» сөзүнүн изаһ едилмәси фајдалыдыр. Мүәл-лим дастанын идеја-бәдии тәһлилинә кечмәздән әввәл онун нәшри тарихи һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәлидир.

Тәхминән X—XI әсрләрдә баш вермиш һадисәләрлә сәслә-шән «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын дүнја әдәби ичтимаиј-јәтинә ики әлјазма нүсхәси мә'лумдур. Бунлардан бири, һәм дә ән мүкәммәли Алманијада, Дрездендәки китабханадан та-пылмышдыр.

1815-чи илдә алман алими Дитс Дрезден нүсхәсинин үзү-нү көчүрәрәк Берлинә кәтирмиш вә «Басатын Тәпәкөзү өлдүр-мәси» бојунун алманча тәрчүмәсини нәшр етдирмишдир...

Икинчи әлјазмасы исә Италијада, Ватикан китабханасын-да профессор Еттори Росси тәрәфиндән ашкара чыхарылмыш вә елм аләминә мә'лум олмушдур.

XV әсрдә көчүрүлмүш Дрезден нүсхәси 12 бој вә бир мү-гәддәмәдән ибарәтдир. XVI әсрдә көчүрүлдүјү гејд олунан Ва-тикан нүсхәсиндә исә бир мүгәддимә вә 6 бој вардыр.

Шамхор шәһәр 4 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Ругиј-јә Әлигулијева мөвзунун тәдрисинә башларкән дастанлар, он-ларын мөвзу вә идеја-бәдии чәһәтдән тәснифаты, мусиги мәдә-нијјәтимизлә бағлылығы һаггында VI вә VIII синифләрдә әлдә едилмиш билик вә мә'луматлары бир даһа јада салараг, тәсвир олунмуш һадисәләрин тарихилијинә көрә гәдим олан «Кита-би-Дәдә Горгуд» бојлары үзәриндә дајаныр.

Мүәллим синфә ашағыдакы суалла мүрачиәт едир:

— «Бој» сөзүнүн мә'насыны билирсинизми?

Проблемли вәзијјәт јаратмаға мүвәффәг олан мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, дастан жанры мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф адлар дашымышдыр. Кениш мә'нада бу сөз, үмумиј-јәтлә, бәдии әсәр мә'насыны дашыјыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»-дан көрүндүјү кими, бу жанра вахты илә «бој» дејилирмиш. Дастан бир гәдәр спесифик мә'нада «оғузнамә» дә адланмыш, узун заман бу жанра «һекајәт», гур'анын тә'сири илә зијалы-лар тәрәфиндән «гиссә» дә дејилмишдир.

Мөвчуд елми әдәбијјата истинадән Р. Әлигулијева «бој» сөзүнүн мүәјјән тарихи дөврдә жанр адландырылдығыны ша-кирдләрә ајдынлашдырыр.

Scanned with ACE Scanner

Әлјазмалары елм аләминә мә'лум оландан сонра мүхтә-
лиф өлкәләрин алимләри, шәргшүнаслары дастанларын нәшри
вә тәдгигинә чалышмыш, әдәби-бәдии, ичтимаи, етнографик
тарихи чәһәтдән абидәнин әһәмијјәтини көстәрмиш, она јүксә-
гијмәт вермишләр. Алман алими Дитс, рус шәргшүнасларын-
дан В. В. Бартолд, В. Н. Жирмунски, А. J. Јакубовски, К. А.
Иностранцев, италјан Еттори Росси, түрк алимләриндән Кә-
лисли мүәллим Рүф'әт, Орхан Шајиг Көкјај, Г. Кирзиоғлу, М.
Еркин, Петров Наили вә башгалары «Китаби-Дәдә Горгуд»у
дүнја ичтимаијјәтинә чатдырылмасында мүәјјән иш көрмүш,
академик В. В. Бартолд исә хүсуси фәдакарлыг көстәрмиш,
абидәнин нәшр вә тәдгигиндә әзмлә чалышмышдыр.

Мәрһум профессор Ә. Султанлынын ашағыдакы фикри
академик В. В. Бартолдун хидмәтини ајдын шәкилдә ифадә
едир: «Бу әсәр («Китаби-Дәдә Горгуд»—**Ш. М.**) рус шәргшү-
насы, академик Бартолдун тәшәббүсү вә елми тәдгигаты нәти-
чәсиндә үзә чыхмыш вә бизә мә'лум олмушдур».*

Абидәнин елми вә дүзкүн тәдгиги республикамызда Совет
һакимијјәти гурулдугдан сонра олмушдур.

Әлбәттә, тәдгигатларын нәтичәләри олан елми мәгалә вә
монографијалар мәһз «Китаби-Дәдә Горгуд»а—Азәрбајчан
фолклорунун јазыја алынмыш бу гәдим нүмунәләринә олан бө-
јүк мараг вә мәһәббәтин ифадәсидир.

Газах шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими М. Аб-
дуллајев бу фактдан јериндә истифадә едир. Belә ки, о, ша-
кирдләрә дејир ки, һәмин тәдгигатчыларын «Китаби-Дәдә Гор-
гуд» үзәриндәки иши бејнәлмиләлчилик әламәтидир. Бу, мүх-
тәлиф миллијјәтли алимләрин зәнкин әдәбијјатымыза олан ма-
раг вә мәһәббәтинин парлаг ифадәсидир. Беләликлә, М. Абдул-
лајев шакирдләрдә башга халгларын әдәбијјат вә мәдәнијјәти-
нә мәһәббәт, еһтирам тәрбијә етмәјә чалышыр, бејнәлмиләл-
чилик һисси ашылајыр.

Мә'лумдур ки, республикамызда елмин инкишафы, мәдә-
нијјәт вә инчәсәнәтимизин, тарихимизин системли шәкилдә өј-
рәнилмәси Совет һакимијјәти илләриндә мүмкүн олмушдур.
Өлкәмиздә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун нәшри вә тәдгигатына бу
илләрдә даһа чох фикир верилмишдир. Азәрбајчан совет алим-
ләриндән академик Һ. Араслы, профессорлардан М. Һ. Тәһ-
масиб, Ә. М. Дәмирчизадә, Ә. Султанлы, М. Сејидов,
филоложи елмләр намизәди Ш. Чәмшидов вә башгаларынын
бојларын тәдгигиндә мүәјјән хидмәтләри олмушдур.

Демәли, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәләлик ики әлјазмасы
тапылмышдыр. Бу гијмәтли сәнәт әсәринин Азәрбајчанла әла-
гәси, бағлылығы артыг сүбут олунмушдур. Мүәллим тә'лим-
тәрбијә просесинин ваһидлик принсипинә садиг галараг, аша-
ғыдакы фактдан истифадә етмәклә шакирдләрдә вәтәнпәрвәр-
лик вә мадди-мәдәнијјәт абидәләринә гајғы һиссинин тәрбијә-
синә наил ола биләр.

Тарих боју јаделли ишғалчылар Азәрбајчан торпағынын
вар-дөвләтинә, јерүстү вә јералты сәрвәтләринә көз дикмиш,
онлары инсафсызчасына чапыб-таламышлар. Онлар һәтта мә-
дәнијјәт вә инчәсәнәт абидәләринә дә һәрис олмушлар. Хари-
чиләр бу күн дүнја әдәбијјаты хәзинәсинин инчиләринин на-
дир вә нәфис әлјазмаларыны да өзләри илә апармышлар. Мәһз
«Китаби-Дәдә Горгуд»ун да башына, јә'гин ки, белә бир фачиә
кәлмишдир. Белә ки, бу гијмәтли абидәнин республикамызда
һеч бир әлјазмасы јохдур...

Бунларын шакирдләрә чатдырылмасы вәтәнпәрвәрлик
һиссинин ашыланмасы бахымындан әһәмијјәтлидир. Мәктәб-
лиләр Азәрбајчан халгынын тарихән гәдим олдуғуну өјрән-
мәклә бәрабәр, фәлсәфи, ичтимаи мүндәричәли, бөјүк сәнәт
нүмунәләри илә зәнкин әдәбијјат тарихимиз һаггында да-
һа ајдын тәсәввүрә малик олурлар.

Методик әдәбијјатдан мә'лумдур ки, әдәбијјат нәзәријјәси-
нин өјрәдилмәси шакирдләри бәдии әсәрин форма вә жанр
хүсусијјәтләри илә таныш едир. Һәм дә әдәбијјат нәзәријјәсин-
дән верилән һәр һансы анлајыш билаваситә әдәби әсәрлә ела-
гәләндирилмәли вә онун васитәси илә мөһкәмләндирилмәли-
дир.

Дастанлар шифаһи әдәбијјатымызын ән зәнкин, ән күчлү
һиссәсидир. VIII синфин әдәбијјат дәрслијиндә көстәрилдији
кими, «Дастанда һәм нәср, һәм дә нәзм һиссәси олур. Ашыг дас-
танын нәср һиссәсини бир актјор кими сөјләјир, нәзм һиссәси-
ни исә сазда чалдығы һаваја ујғун олараг охујур».

Дастанларымызда ше'рлә нәср нөвбәләшир. Нәср һиссәси-
ни ашыг актјор мәһарәти илә данышыб нәгл едирсә, гәһрәма-
нын мә'нәви аләминин сафлығыны вә бөјүклүјүнү даһа габа-
рыг вермәк лазым кәләндә о, лирикаја мүрачиәт едир. Ашыг-

* Ә. Султанлы. «Мәгаләләр», Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты.
Бакы, 1971, сәһ. 11.

Scanned with ACE Scanner

гәһрәман өз фикир вә арзуларыны, мәгсәд вә амалыны
ли, јығчам, пафослу вермәк үчүн сазда чалыб-охујур, сөз
сәриндән, ифадә васитәләриндән истифадә едир.

Дастанларымыза хас олан ән'әнәләрдән бири дә оз
устаднамәләрлә башламасыдыр.

Устаднамәләрдә һәјат вә тәбиәт ганунлары, достлуг,
лик, хејирхаһлыг, һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, дүзлүк, дог
луг кими нәчиб һиссләр, әхлаги сифәтләр тәрәннүм вә
олунур, бәдии-фәлсәфи үмумиләшдирмәләр апарылыр, б
лыг, намәрдлик, нанкорлуг вә с. бу кими мәнфи хүсусиј
тәнгид вә ифша едилир.

Дәрсликдә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мүгәддимәсиндә
сөһбәт ачылыр вә гејд едилир ки, мүгәддимәдә инсан
олан јахшы вә пис сифәтләрдән данышылыр, Дәдә Горгу
јахшы гадынлары тә'рифләдији, тәнбәл, евә, аиләјә бахма
тонага һөрмәт етмәјән гадынлары писләдији көстәрилир.

Мөвзунун тәдриси заманы шакирдләрин диггәтини «Ки
би-Дәдә Горгуд»да устаднамә олуб-олмамасы мәсәләсинә
етмәк лазымдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд»да устаднамә вар

Ајры-ајрылыгда һеч бир бојун әввәлиндә устадна
раст кәлмәјән шакирдләрин марағына чаваб олараг мүәл
китабын (синифдә абидәнин Азәрбајчан нәшринин һәр ик
нүмајиш етдирилмәлидир) әввәлиндәки «мүгәддимә»
ландырылан һиссәдәки афоризмләрин мәһз белә устадна
ләрдән ибарәт олдуғуну, «бојларын јазыја алындығы әсәрл
дә озанларын бунлары һәр дастаны башламаздан әввәл
дикләрини», бу ишдә топлајычы — катибин мүдахиләсини
ишини асанлашдырмаг үчүн бунларын һамысыны бир-бири
далынча дүзәрәк китабын әввәлиндә јерләшдирдији «еһти
лыны» (М. Һ. Тәһмасиб) сөјләмәлидир.

Мүшаһидә көстәрир ки, бу, шакирдләрдә тәдгигата мар
ојадыр, онлары елми ахтарышлара һәвәсләндирир.

Дәрсликдә гејд едилир ки, дастанлардакы һадисәләр Аз
бајчанда баш верир. Дәрбәнд, Кәнчә, Бәрдә, Шәрур, Д
шам, Әлинчә галасы кими јерләрин ады чәкилир: бу јерл
әһалисинин ермәниләр, күрчүләр, гыпчаглар вә бизанслар
гоншу олмаларындан данышылыр. (Һ. Араслы, Һ. Ејвазов. Ә
бијјат. 8-чи синиф. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1971, сәһ. 2

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын мәһз Азәрбајча
индики әразисиндә јашамыш озанлар тәрәфиндән јарады

...ны, бу әразидә баш вермиш һадисәләрин озан јарадычылы-
...нда сәнәт әсәринә чеврилдијини шакирдә ајдын вә инанды-
...чы шәкилдә баша салмаг әһәмијјәтлидир. Дастан гәһрәман-
...ларынын бојларда тәсвир олунмуш һадисәләрин Азәрбај-
...анла бағлылығыны шакирдләрә чатдырмаг, әјани шәкилдә
...аһ етмәк үчүн габагчыл мүәллимләр мүхтәлиф үсул вә ва-
...тәләрдән истифадә едирләр.

Тәдрис просесиндә јухарыда адлары гејд олунан чоғрафи
...тәләрин хүсуси ишарәләрдә гејд олундуғу хәритәнин (Азәр-
...јчан ССР-ин инзибати-әрази бөлкүсү әсасында) синифдә
...мајиши мәсләһәтдир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бу, шакирд-
...рин һафизәсиндә даһа дәрин из бурахыр, «бөјүк әдәби бир
...бидә», «мәдәни-тарихи бир јадикарын» (Ә. Султанлы) Азәр-
...јчанла, Азәрбајчан оғузлары илә мөһкәм бағлылығыны ша-
...ирдләр бир даһа јә'гин едир, онларда гәдим тарихә малик
...зәнкин әдәбијјатымыза, әдәби ирсә мәһәббәт вә күчлү мараг
...јадыр.

Синифдә нүмајиш етдириләчәк әјани вәсаитләр һазырла-
...ркән «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1939-чу вә 1962-чи илләр
...«Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1939, латын әлифбасы илә;
«Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962 вә 1950-чи вә 1962-чи ил-
...әр (рус дилиндә)—«Дәдә Горгуд», акад. В. В. Бартолдун
...рчүмәси, Бакы, 1950, чапа һазырлајанлар: Һ. Араслы, М. Һ.
Тәһмасиб; «Книга моего Деда Коркуда». Огузскиј епическиј
...пос. Перевод акад. В. В. Бартолда, изданије подготовили
В. М. Жирмунскиј и А. Н. Кононов) нәшрләрини, М. Һ. Тәһ-
...масибин, Ә. Султанлынын әсәрләрини дахил етмәк лазымдыр.

Мөвзуну јекунлашдыраркән «Китаби-Дәдә Горгуд» бојла-
...рындан истифадә вә тә'сир јолу илә јарадылмыш Азәрбајчан
...сәнәт әдәбијјаты вә инчәсәнәти нүмунәләри һаггында данышмаг
...зәруридир.

Мүәллим шаир Нәби Хәзринин бојларын мотивләри әса-
...сында јаздығы «Әфсанәви јухулар» поемасынын, К. Аслановун
«Горгуд әфсанәси» либреттосу әсасында бәстәкар Емин Са-
...бітоғлунун јаздығы балетин, Ә. Муғанлынын «Шәһријар әф-
...санәси» повестинин вә «Горгуд дәдәнин өјүдү» һекајәсинин,
...Анарын јаздығы киноссенаринин адыны чәкмәлидир.

Шакирдләрин өзләринин евдә мүстәгил чалышмалары һе-
...сабына јухарыдакыларын онлара дәрс заманы өјрәдилмәси
...мүмкүндүр. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин мөвзунун тәдриси зама-

Scanned with ACE Scanner

ны бу вә ја дикәр факты изаһ етмиш мүәллим мөвзунун дәри...
дән вә әсаслы шәкилдә мәнимсәнилмәсинә наил олур, шакир...
ләрин тәфәккүрүнүн инкишафына, әдәбијјат тарихимизин си...
темли өјрәдилмәсинә зәмин јарадыр.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **М. А. Аслан...**
А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, А. Һүсејн...
З. Сәмәдов, А. Еминов (редактор муавини).

Чапа имзаланмыш 14/V-1975-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3...
Кағыз вәрәги, 6,61. чап вәрәги. ФГ 00753. Сифариш 120
Тиражы 13450

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-8...

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25 гэпик.

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1975

Scanned with ACE Scanner